

NEDERLANDSE ZENDELINGEN

DEEL 1

Tot het uiterste van de aarde

*Acht Nederlandse zendelingen, van
Robertus Junius tot Izaak Kijne*

*En u zult Mijn getuigen zijn ... tot aan het uiterste van
de aarde.*

Handelingen 1:8

WIM KAMPHORST

NEDERLANDSE ZENDELINGEN · DEEL 1

Tot het uiterste van de aarde

*Acht Nederlandse zendelingen,
van Robertus Junius tot Izaak Kijne*

WIM KAMPHORST

Inhoud

Inleiding: wie gingen	2
Robertus Junius: de dominee van Sinkan	5
Joseph Kam: de apostel der Molukken met een eigen schoener	17
Peerke Donders: de wever die bleef bij de melaatsen	30
Pieter Jansz: de schoolmeester die Java de Bijbel in eigen taal gaf	43
Kaatje Dierkx: het meisje uit Ossendrecht dat bleef	56
Jacqueline van Andel-Rutgers: de boekhandel in Solo die tot Suriname reikte	68
Margot Alt: Moesje met de wezen	79
Izaak Samuel Kijne: de meester van Miei	92
Nawoord	104

Colofon

Tot het uiterste van de aarde. Nederlandse zendelingen, deel 1

© 2026 Wim Kamphorst Stichting (F) Luister Nederland

Bijbelcitaten zijn overgenomen uit de Herziene Statenvertaling © 2010 Stichting HSV.

Eigen uitgave. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Bij elk hoofdstuk staan de geraadpleegde bronnen. Verhalen die alleen uit de eigen getuigenis van een persoon of uit de verslagen van een zendingsgenootschap bekend zijn, of die niet te controleren zijn, worden in de tekst en in het slotoverzicht van elk hoofdstuk zo benoemd.

Inleiding: wie gingen

Vlak voordat Jezus naar de hemel ging, zei Hij tegen Zijn leerlingen: *maar u zult de kracht van de Heilige Geest ontvangen, Die over u komen zal; en u zult Mijn getuigen zijn, zowel in Jeruzalem als in heel Judea en Samaria en tot aan het uiterste van de aarde.* (Handelingen 1:8)

Voor een Nederlander in de zeventiende eeuw lag het uiterste van de aarde heel concreet op de kaart. Het was een eiland voor de kust van China, een eiland vol kruidnagelbomen in de Molukken, een plantage aan de Surinamerivier. Schepen vertrokken uit Texel en Vlissingen en kwamen na maanden aan op plaatsen waar nog nooit iemand van Jezus had gehoord. Op sommige van die schepen zat een predikant, een zendeling of later een zuster in een wit habijt.

Dit boek gaat over acht van hen.

EEN NIEUWE REEKS

In de reeks *Volg hun geloof na* schreef ik over Nederlandse mannen en vrouwen van God die in eigen land hun werk deden. Ik merkte tijdens het schrijven hoe vaak er een broer, een zus of een vriend in die verhalen opdook die naar de andere kant van de wereld was vertrokken. Die mensen verdienen een eigen boek.

Het voorbeeld blijft *God's Generals* van Roberts Liardon. Hij vertelt hoe mensen geroepen werden, wat God door hen deed en waar ze vielen. Zo wil ik het ook doen. Geen heiligen op een sokkel, wel mensen die iets achterlieten wat ze niet terugkregen.

De acht in dit deel zijn allemaal in Nederland geboren. Ze komen uit Rotterdam en 's-Hertogenbosch, Tilburg en Amsterdam, Ossendrecht en Vlissingen, Den Haag en Vlaardingen. Ze waren gereformeerd, hervormd, doopsgezind, rooms-katholiek of pinkster. Ze werkten op Formosa, de Molukken, Java, Nieuw-Guinea, in Suriname en China. De volgorde is die van de tijd, van een VOC-predikant op Formosa tot een onderwijzer die in 1958, na vijfendertig jaar, terugkwam uit Nieuw-Guinea.

FEITEN VOOROP

Over zendelingen wordt veel verteld. In de negentiende eeuw lazen gemeenten hun brieven voor in de kerk, en zendingsblaadjes moesten de giften op peil houden. Dat leverde mooie verhalen op, en niet alle verhalen zijn even betrouwbaar. Een aantal dopelingen werd ronder. Een gevaar werd groter. Een uitspraak kwam in een andere mond terecht.

In dit boek werk ik op dezelfde manier als in de vorige reeks. Per persoon heb ik uitgezocht wat vaststaat: jaartallen, plaatsen, archieven en onafhankelijke bronnen. Verhalen die we alleen kennen uit hun eigen brieven of uit de verslagen van hun zendingsgenootschap vertel ik ook, maar ik zeg erbij waar ze vandaan komen. Wat rondgaat maar niet te controleren is, noem ik onbevestigd. Na elk hoofdstuk staat een kort overzicht en daarna de bronnen, zodat je zelf verder kunt lezen.

OVER KOLONIES EN KERKEN

Je kunt niet eerlijk over deze mensen schrijven zonder het land te noemen waarmee ze meereisden. De eerste zendelingen in dit boek waren in dienst van de VOC, een handelsbedrijf dat met geweld macht uitoefende. Peerke Donders werkte in een land waar mensen eigendom van andere mensen waren. Later stonden zendelingen in Nederlands-Indië onder het gezag van een koloniale overheid die niet altijd blij met hen was.

Ik ga daar niet omheen en ik ga er ook niet over preken. Ik vertel wat er gebeurde en laat jou oordelen. Sommige van deze mensen gingen mee in de denkbeelden van hun tijd. Anderen gingen daar dwars tegenin. Vaak gebeurde allebei in één leven.

Wat ik ook wil laten zien, zijn de mensen aan de andere kant. Zendingswerk was nooit het werk van één Nederlander. Er waren tolken, onderwijzers, evangelisten en gewone gelovigen die de boodschap overnamen en verder droegen, vaak met meer risico dan de zendeling zelf. Waar hun namen bewaard zijn, noem ik ze.

HOE JE DIT BOEK KUNT LEZEN

Elk hoofdstuk staat op zichzelf. Je mag beginnen waar je wilt. Lees het met een kaart erbij, want veel plaatsnamen zijn veranderd, en met een open Bijbel, want deze mensen hadden er een. Een paar van hen hebben er zelf aan gewerkt dat anderen er een kregen in hun eigen taal.

En stel jezelf onderweg een vraag. Waar ligt voor jou het uiterste van de aarde? Voor sommigen is dat een ander continent. Voor anderen is het de buurman met wie je nog nooit over God hebt gesproken.

Robertus Junius: de dominee van Sinkan

Er bestaat een schilderij van olieverf op doek, ruim een meter breed, met een Nederlandse tekst erop. Volgens die tekst werd het in 1643 op Formosa gemaakt, door een Chinese schilder van wie we de naam niet kennen. Je ziet er één man twee keer op. Bovenaan staat hij op een kansel en preekt, met een gouden gloed om zich heen. Onderaan doopt hij. Een moeder knielt voor hem en houdt haar kind in doeken omhoog. Een tweede vrouw wacht met haar kind. De mannen zitten in het bovenste deel van het doek, de vrouwen in het onderste, met kralen in het haar en om de hals.

De man op het schilderij is Robertus Junius, een predikant uit Rotterdam. Hij werkte veertien jaar op het eiland dat we nu Taiwan noemen. Hij leerde de taal van de Siraya, een volk op de vlakte in het zuidwesten, en schreef die taal op in Latijnse letters. Hij zette scholen op en leidde inheemse schoolmeesters op. Volgens zijn eigen verslagen doopte hij meer dan vijfduizend mensen. Hij was ook een man van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, en dat kleurt dit verhaal.

Het begon in Rotterdam, met een jongen die Robert de Jonghe heette.

ROBERT DE JONGHE WORDT ROBERTUS JUNIUS

Robert werd in 1606 in Rotterdam geboren. Zijn vader heette Jan de Jonge, zijn moeder Lijsbeth Jans Schever. Dat weten we uit archiefgegevens die zijn verzameld in de databank Ecartico. Een precieze geboortedag is niet overgeleverd. Het jaar klopt met een gravure uit 1644, waarop zijn leeftijd als achtendertig staat vermeld.

Over zijn jeugd zeggen de bronnen bijna niets. Wel weten we dat hij ging studeren en dat hij zijn naam verlatijnste. Robert de Jonghe werd Robertus Junius.

EEN SEMINARIE IN EEN HUIS IN LEIDEN

In 1622 opende de Leidse hoogleraar Antonius Walaeus in zijn eigen huis een seminarie. Het doel was predikanten op te leiden voor Oost-Indië. In de eerste tien jaar stuurde dat kleine instituut twaalf predikanten uit. Een seminarie is een opleiding voor aanstaande voorgangers, en deze had één bestemming: de gebieden waar de VOC handel dreef.

Junius was een van die studenten. Hij rondde zijn studie af in 1628, rond zijn tweeëntwintigste.

Waarom kiest een jonge man uit Rotterdam voor een opleiding die hem naar de andere kant van de wereld stuurt? Junius heeft het ons niet nagelaten. We kennen alleen wat hij deed.

EEN BRUILOFT IN BATAVIA

In 1629 vertrok Junius naar Batavia, het huidige Jakarta, waar de VOC haar hoofdkwartier had. In april van dat jaar trouwde hij daar met Geertruyd van Nederhoven. Nog datzelfde jaar ging hij verder naar Formosa. Hij was ongeveer drieëntwintig.

De VOC had zich in 1624 op het eiland gevestigd. Bij de baai van Tayouan, nu Anping in de stad Tainan, stond het kasteel Zeelandia. In de dorpen op de vlakte woonden de Siraya. De dorpen voerden onderling oorlog. Sinkan, nu Xinshi in Tainan, was een bondgenoot van de Nederlanders. Mattau, nu Madou, was het grootste en machtigste dorp, en het keerde zich tegen hen. Candidius schreef over die jaren dat Sinkan zonder de bescherming van de Nederlanders nog geen maand zou standhouden. Het bondgenootschap was voor Sinkan dus ook een kwestie van overleven.

Junius was de tweede predikant op het eiland. George Candidius was op 4 mei 1627 aangekomen en had in Sinkan de eerste mensen gedoopt. In de zomer van 1629, het jaar dat Junius aankwam, overvielen krijgers uit Mattau een groep Nederlandse soldaten. Ongeveer zestig soldaten kwamen om. Daarna plunderde Mattau ook Sinkan. Zo zag het eiland eruit waar de jonge dominee aan wal ging.

EERST NEDERLANDS, DAARNA SIRAYA

De eerste twee jaar werkte Junius rond het kasteel Zeelandia. Hij preekte in het Nederlands. Daarna begon hij aan de taal van de Siraya, een moeilijke taal. Volgens een latere beschrijving van zijn werk deed hij dat omdat hij de mensen zelf tot geloof wilde brengen.

Vanaf 1631 woonde en werkte hij in Sinkan. Hij zou er twaalf jaar blijven.

Heb jij ooit een taal geleerd die nog nooit was opgeschreven? Voor het Siraya bestonden geen letters. De zendelingen schreven de taal op in Latijnse letters en stelden een woordenlijst samen. Zo ontstond wat historici het Sinkan-alfabet noemen.

In 1634 vroegen Junius en Candidius samen aan de VOC of ze jongens uit Sinkan mee naar Nederland mochten nemen. Daar konden

ze dan tot predikant worden opgeleid. Het plan laat zien waar Junius naartoe dacht: naar een kerk met eigen voorgangers, uit het eigen volk. In de bronnen die ik heb gezien, staat niet dat het plan werd uitgevoerd.

NOVEMBER 1635: DE TOCHT NAAR MATTAU

Dit hoofdstuk zou onvolledig zijn zonder wat er in 1635 gebeurde. Junius was een dienaar van het Woord, en hij was ook een dienaar van de Compagnie. Op Formosa liepen die twee rollen door elkaar.

Al in 1630 hadden Junius en Candidius de gouverneur gevraagd om de Sinkanezen te steunen bij een strooptocht tegen een vijandig dorp. Hun argument was dat zulke hulp meer bekeerlingen zou opleveren. In september 1635 hoorde Junius van plannen voor een opstand in Sinkan zelf. Hij waarschuwde gouverneur Hans Putmans, die soldaten stuurde.

Over Mattau klaagde Junius in zijn brieven geregeld. De inwoners behandelden Chinese arbeiders slecht, schreef hij, en ze verscheurden de reispassen die de gouverneur had uitgegeven. Ze hadden volgens hem geen enkel ontslag voor de Nederlanders.

Volgens de Taipei Times had Junius zes jaar op versterking gewacht. Die kwam er in 1635: Batavia stuurde troepen naar Zeelandia, en Mattau was intussen verzwakt door de pokken, waaraan honderden krijgers stierven.

Op 23 november 1635 vertrok Junius uit Fort Provintia, in het huidige Tainan, met soldaten van de VOC. Onderweg sloten krijgers uit Sinkan zich aan. Het doel was Mattau. Niemand bood verzet. Er werden toch zesentwintig inwoners gedood en ging het dorp in vlammen op. In een verslag aan het hoofdkwartier van de VOC schreef Junius dat Mattau gestraft moest worden, omdat de omlig-

gende dorpen anders het gezag van de Nederlanders nooit serieus zouden nemen.

Een week later tekende Mattau een vredesverdrag. Op 2 december 1635 boden vertegenwoordigers van het dorp de gouverneur betelnoten en jonge kokospalmen aan, als teken dat ze het gezag overdroegen. De VOC benoemde vier leiders uit Mattau tot woordvoerders. Ze kregen een oranje vlag, een mantel van zwart fluweel en een rotan staf met een zilveren knop. Putmans had aan Junius geschreven dat het verdrag getekend moest worden waar alle dorpen bij waren. Ze moesten het zien. In februari 1636 beloofden achtentwintig dorpen trouw aan de VOC. Bij een latere bijeenkomst kwamen er nog negenentwintig bij.

Een galerie die het schilderij uit de opening verkocht, schrijft dat Putmans en Junius later geschokt waren door de vergeldingsacties die ze in opdracht van Batavia uitvoerden. Ik heb die uitspraak in geen andere bron teruggevonden.

Ik vind dit een moeilijke bladzijde. Een predikant die soldaten begeleidt naar een dorp dat daarna brandt, past slecht bij het beeld van een zendeling dat veel christenen hebben. Ik ga er niet over oordelen alsof ik in zijn schoenen heb gestaan. Maar ik ga het ook niet weglaten. Wat vind jij ervan, als je leest dat de doop en de vrede van de Compagnie in hetzelfde jaar het eiland binnenkwamen?

VIJFHONDERD MENSEN OP ZONDAG

In 1636 schreef Junius dat de jongeren van Sinkan vol ijver waren. Op zondag kwamen er volgens hem vijf- tot zeshonderd mensen naar de dienst. Hij had in Sinkan vijftig christelijke huwelijken gesloten. Die cijfers komen uit zijn eigen rapport.

Junius begon in die jaren ook met scholen. Volgens een Engelstalige samenvatting van zijn werk leerden in 1636 zeventig jongens

hun moedertaal schrijven in Latijnse letters. Dat getal heb ik alleen op Wikipedia gevonden, zonder dat ik de onderliggende bron kon openen. Dat hij de eerste scholen op het eiland stichtte, staat ook in andere beschrijvingen van zijn leven.

In 1637 vertrok Candidius naar Nederland. Junius bleef alleen achter.

DE TIEN BOEKJES EN EEN ALFABET

Het belangrijkste wat Junius naliet, was misschien niet een kerk. Het was een geschreven taal.

De taalkundige Kees Groeneboer beschreef in 1994 in *Ons Erfdeel* hoe Junius het onderwijs in de eigen taal stimuleerde. Hij stelde minstens dertien school- en catechisatieboekjes samen in het Sinkans. Een catechisatieboekje is een leerboekje met vragen en antwoorden over het geloof, bedoeld om kinderen en nieuwe gelovigen te onderwijzen. Junius vertaalde ook preken en de Heidelbergse Catechismus, de vraag-en-antwoordbelijdenis van de gereformeerde kerken.

In 1903 nam William Campbell een aantal van die teksten op in zijn bronnenboek *Formosa under the Dutch*, in Engelse vertaling. Er staan een gebed voor de eredienst in, een preek, twee catechismussen en een kort formulier over het christelijk geloof. Zo kun je nu nog lezen wat de kinderen van Sinkan leerden.

En die kinderen leerden het van hun eigen mensen. Volgens Groeneboer gaven in 1643 ongeveer vijftig inheemse schoolmeesters les op zes scholen, aan meer dan zeshonderd kinderen. Vier jaar later was dat aantal ongeveer verviervoudigd. Het getal van vijftig onderwijzers komt ook terug in de beschrijving van zijn leven in het *Biographical Dictionary of Christian Missions*.

Hoe die schoolmeesters heetten, weten we niet. In geen van de bronnen die ik heb geopend staan hun namen. Ik vind dat jammer. Het waren Siraya die lesgaven in het Siraya.

EEN MAN IN SOULANG

Op 23 oktober 1640 schreef Junius een brief over een rondreis langs vijf dorpen. Bij één bezoek aan Soulang doopte hij honderdtwintig mensen. In totaal waren er daar toen 1.070 gedoopt.

In dezelfde brief vertelt hij over een man uit Soulang die zelf naar hem toe kwam. De man vroeg Junius hem te onderzoeken, omdat hij gedoopt wilde worden. Het is een van de weinige momenten waarop een Siraya in de bronnen zelf iets zegt, al is het via de pen van de dominee.

Hoe groot waren die aantallen? Toen Junius in 1643 vertrok, had hij volgens de verslagen meer dan 5.400 mensen gedoopt in zes dorpen, waaronder Mattau en Soulang. Het *Biographical Dictionary of Christian Missions* spreekt van ongeveer 5.500 volwassenen. In een Latijnse brief van zijn tijdgenoot Caspar Sibelius, die ik alleen via Wikipedia ken, gaat het om 5.900 bekeerlingen. Al die getallen komen uit de zendingsverslagen zelf, of van mensen die die verslagen lazen. Of al die mensen wisten wat ze beleden, kan niemand meer nagaan. Historici die later over de zending op Formosa schreven, stelden die vraag ook.

KLACHTEN, EN EEN CLASSIS DIE HEM VRIJPLEITTE

In 1643 verliet Junius Formosa. Volgens het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* ging hij terug vanwege zijn gezondheid en uit heimwee. Het schilderij uit de opening, waarop hij preekt en doopt, dateert uit datzelfde jaar. Volgens de galerie die het verkocht, liet

Junius het waarschijnlijk zelf maken als herinnering aan zijn werk. Zeker weten doen we het niet.

In 1644 was hij in Middelburg en bracht hij verslag uit. Datzelfde jaar maakte de graveur Pieter de Jode zijn portret, met een Latijnse tekst die hem noemt: dienaar van het goddelijke Woord onder de volken van het eiland Formosa in Oost-Indië.

Na zijn vertrek was er strijd. Volgens het *Biographical Dictionary of Christian Missions* zorgden zijn methoden voor controverse. Zijn opvolgers pasten zich minder aan de Formosanen aan dan hij had gedaan. In Campbells bronnenboek staan stukken waarin de raad en de kerkenraad op Formosa beschuldigingen tegen Junius vastleggen, en een brief van de classis Amsterdam die hem vrijpleit. Een classis is een regionale vergadering van gereformeerde predikanten en ouderlingen, die toezicht hield op de kerken en hun voorgangers. Wat er precies tegen hem werd ingebracht, heb ik in de bronnen die ik kon openen niet gevonden. Vast staat alleen dat de classis hem in bescherming nam.

EEN HUIS AAN DE KOORNMARKT

In 1645 trouwde Junius opnieuw, in Delft, met Elisabeth van den Corput. Wat er met zijn eerste vrouw Geertruyd gebeurde, zeggen de bronnen niet.

Hij werd predikant in Delft. Hij woonde aan de Koornmarkt, in een huis dat Het Witte Hart heette, op nummer 42. De website *Achter de gevels van Delft*, over de geschiedenis van Delftse huizen, noemt hem daar als de predikant die eerder het evangelie op Formosa had verkondigd.

Formosa liet hem niet los. Rond 1647 werd in Nederland een ABC-boek van zijn hand gedrukt. Het werd naar het eiland gestuurd en kwam in augustus 1648 aan, samen met andere boeken die de ker-

ken en scholen nodig hadden. Het boekje was bedoeld voor de scholen waar hij zelf mee begonnen was.

DE VLOOT EN AMSTERDAM

In 1653 werd Junius beroepen naar Amsterdam. Van augustus tot november van dat jaar diende hij als predikant op de vloot van de Republiek. Het waren de maanden van de Eerste Engelse Oorlog.

In Amsterdam leidde hij jonge mannen op die als predikant naar Indië zouden gaan. Volgens het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* legde hij daarbij de nadruk op grondige kennis van de talen. Wie zelf twee jaar in het Nederlands had gepreekt voor hij de taal van het land sprak, wist waarom. Een van zijn leerlingen was volgens het *Biographical Dictionary of Christian Missions* Philippus Baldaeus.

Robertus Junius overleed in Amsterdam op 28 augustus 1655, zo staat het in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Hij was achtenveertig of negenenveertig. Andere naslagwerken noemen 22 augustus en geven de pest als oorzaak. Een betrouwbare bron die zijn dood met de pest verbindt, heb ik niet gevonden.

Vijf jaar later schilderde de Delftse plateelschilder Isaac Junius zijn portret in blauw op een faience plaat van achttien bij veertien centimeter. Het Rijksmuseum kocht die plaat in 1904. Of de schilder familie van hem was, is niet zeker.

WAT BLEEF IN SINKAN

In 1661 verschenen in Amsterdam, volgens naslagwerken die ik niet verder kon controleren, het evangelie naar Mattheüs en een formulier van het christelijk geloof in het Siraya, bezorgd door predikant Daniel Gravius. Datzelfde jaar landde Zheng Chenggong, bij de Nederlanders bekend als Koxinga, met een leger op Formosa. Op 17

mei 1661 noteerde het dagregister van Zeelandia het verslag van een schoolmeester. In zijn dorp hadden de mensen de school verlaten en de boeken en spullen van de zending vernield. In 1662 vertrokken de Nederlanders van het eiland.

Daarmee leek alles voorbij. De kerk van Sinkan verdween. Er kwamen geen predikanten meer, geen nieuwe boeken, geen classis.

Maar iets bleef. De Siraya bleven hun taal schrijven in de letters die ze van de Nederlanders hadden geleerd. Ze gebruikten die letters voor juridische stukken zoals contracten, soms naast Chinese tekens. Er zijn er ongeveer honderdveertig van bewaard. Ze worden de Sinkan-manuscripten genoemd. De jongste dateert uit 1813, meer dan honderdvijftig jaar nadat de laatste Nederlander was vertrokken.

Wat Junius in Sinkan begon, was ook verbonden met de macht van de Compagnie. Dat hoort erbij. Maar de letters waren van de Siraya geworden. Ze schreven ermee hun eigen zaken op, lang nadat de kansel was verdwenen.

In 1813 zette iemand in het zuiden van Taiwan een document op papier. Hij schreef het in zijn eigen taal, in het alfabet dat een dominee uit Rotterdam bijna twee eeuwen eerder in Sinkan had helpen maken.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in 1606 in Rotterdam (geboortedag en doopdatum niet overgeleverd); studie in Leiden en vertrek via Batavia naar Formosa in 1629; werk in Sinkan van 1631 tot 1643; het verzoek van 1634 om jongens uit Sinkan in Nederland op te leiden; zijn rol bij de tocht naar Mattau in november 1635 en het vredesverdrag dat volgde; zijn vertalingen van catechismus, gebeden en preken in het Siraya; ongeveer vijftig in-

heemse schoolmeesters in 1643; het schilderij uit 1643 en de gravure uit 1644; terugkeer in 1643-1644; predikantschap in Delft en vanaf 1653 in Amsterdam; overlijden in Amsterdam in 1655; het voortbestaan van het Sinkan-alfabet tot in de negentiende eeuw.

Alleen uit eigen getuigenis of zendingsverslagen: de aantallen dopelingen (5.400 in zes dorpen, 1.070 in Soulang, 5.500 of 5.900 in andere tellingen); de vijf- tot zeshonderd kerkgangers en vijftig huwelijken in 1636; de man uit Soulang die om de doop vroeg; zijn motief om Siraya te leren.

Onbevestigd: de school met zeventig jongens in 1636 (alleen Wikipedia); de exacte sterfdatum (28 augustus volgens het NNBW, 22 augustus volgens andere naslagwerken) en de pest als doodsoorzaak; de inhoud van de beschuldigingen tegen hem na zijn vertrek; of Philippus Baldaeus zijn leerling was (één bron); familiebanden met Isaac Junius; de uitgave van Mattheüs in het Siraya door Gravius in 1661 (alleen Wikipedia); het vertrek van Candidius in 1637 (één bron); het vermoeden dat Junius zelf het schilderij liet maken; dat Putmans en Junius geschokt waren door de vergeldingsacties (alleen de galerie); zijn ouders kennen we uit één archiefdatabank; zijn huwelijken uit het NNBW en één andere bron.

Duiding: of de massale dopen tot echte bekering leidden, valt niet meer na te gaan. De verslagen zijn geschreven door de zendelingen en de Compagnie zelf, in een tijd waarin dopen en politiek gezag op Formosa nauw samenhangen.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, deel 4, “Junius (Robertus)” (DBNL)

2. Biographical Dictionary of Chinese Christianity, “Junius, Robertus” (uit Biographical Dictionary of Christian Missions, 1998)
3. Ecartico, “Robertus Junius”
4. CERL Thesaurus, “Junius, Robert”
5. Kees Groeneboer, “Het Nederlands op Formosa ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie”, *Ons Erfdeel* 37 (1994) (DBNL)
6. Han Cheung, “Taiwan in Time: Bringing down Mattau”, *Taipei Times*, 20 november 2022
7. Han Cheung, “Taiwan in Time: Nov. 25 to Dec. 1”, *Taipei Times*, 24 november 2024
8. Zebregs&Röell, *schilderij van Robert Junius op Formosa* (1643)
9. James I. Good, “They Took Up the Cross” (uit *Famous Missionaries of the Reformed Church*, 1903)
10. William Campbell, *Formosa under the Dutch* (1903), tekst via Internet Archive
11. The Banner of Truth, “Antonius Walaeus (1573-1639)”, 1 oktober 1989 (via Digibron)
12. *Achter de gevels van Delft*, Koornmarkt 42
13. Rijksmuseum, *portretplaat van Robertus Junius door Isaac Junius* (1660)
14. Alec Ryrie, “Protestant Missions and European Empires: Allies or Adversaries?”, *Gresham College*, 2022
15. Robertus Junius, *Duitstalig naslagartikel* (dewiki)
16. Wikipedia, “Robert Junius” (startpunt)
17. Wikipedia, “Sinkang Manuscripts” (startpunt)
18. Wikipedia, “Daniel Gravius” (startpunt)

Joseph Kam: de apostel der Molukken met een eigen schoener

Op 3 maart 1815 kwam een Nederlandse predikant van vijfenveertig aan op Ambon. Hij had er een lange weg op zitten. Zeven jaar eerder had een zendingsgenootschap in Nederland hem aangenomen, en sindsdien had hij gestudeerd, gewacht, opnieuw gestudeerd en weer gewacht. Hij was via Engeland en Java gekomen, in jaren van oorlog tussen Engeland en Frankrijk.

Op Ambon trof hij christelijke dorpen aan die al jaren geen vaste predikant hadden gehad. Hoe lang precies, daarover verschillen de bronnen: een Indonesische studie uit 2021 noemt 1801, een andere bron 1794, een Engels tijdschrift uit 1835 spreekt van meer dan twintig jaar. Volgens die Indonesische studie preekte hij twee dagen na zijn aankomst al. Drie weken later, met Pasen, vierde hij het Avondmaal. Het zou het eerste Avondmaal in dertien jaar zijn geweest.

De man heette Joseph Kam. Hij zou nog achttien jaar leven en die jaren bijna helemaal op en tussen de eilanden van de Molukken doorbrengen. Hij drukte boeken, leidde inheemse onderwijzers op, liet een schip bouwen om de verre eilanden te bereiken, en werd be-

graven op het eiland waar hij in 1815 aan land was gegaan. Later noemden ze hem de “Apostel der Molukken”.

Het begon in de leerhandel van zijn vader, in 's-Hertogenbosch.

GEDOOPT OP 19 SEPTEMBER 1769

Joseph Kam werd geboren in 's-Hertogenbosch, in september 1769. Op 19 september werd hij in die stad gedoopt. Zijn precieze geboortedag heb ik in geen enkele bron gevonden. Wel past alles bij elkaar: bij zijn dood in 1833 werd hij drieënzestig jaar en tien maanden oud genoemd.

Zijn ouders heetten Joost Kam en Anna Margaretha Zock. Joseph was hun tweede zoon. Zijn oudere broer Samuel werd later predikant. Vader Joost dreef een zaak in leer, en Joseph werkte daarin mee. Het gezin hoorde bij de gereformeerde kerk, maar vader Joost voelde zich ook thuis bij de hernhutters. Dat waren christenen van de Evangelische Broedergemeente, een beweging uit Duitsland met een sterke nadruk op een persoonlijke band met Jezus en op zending onder volken die het evangelie nog niet kenden. In Zeist hadden ze een eigen gemeenschap. Volgens de Nederlandse bron uit 1931 wekte het contact met de hernhutters van Zeist bij Joseph de belangstelling voor de zending.

Een Indonesisch bijbelgenootschap vertelt dat hij als kind leerde over broederliefde, vrede en het brengen van het evangelie aan de heidenen. Volgens hetzelfde verhaal wilde hij al jong zendeling worden. Een oude Engelstalige encyclopedie, de Schaff-Herzog, zegt het ook: hij voelde de roeping vroeg, maar volgde de wens van zijn vader en ging de handel in.

Er gaat ook een spannend verhaal rond over 1794, toen Franse troepen Den Bosch belegerden. Zijn vader zou hem de stad uit hebben gestuurd, en Joseph zou zich tussen de Franse soldaten hebben ver-

stopt om terug te komen. Dat verhaal vond ik maar in één bron, zonder verwijzing. Ik laat het daarom bij deze vermelding.

EEN KLERK BIJ HET GERECHTSHOF

In 1802 stierven zijn ouders, en de leerzaak hield op te bestaan. Dat jaartal komt uit de Indonesische bronnen; de oudere Nederlandse naslagwerken noemen het niet. Joseph was toen begin dertig. Hij vond werk bij het Nationaal Gerechtshof, eerst in Den Haag en later in Amsterdam. Wat hij er precies deed, beschrijven de bronnen verschillend: klerk, bode, loopjongen. Het was in elk geval geen hoge functie.

Op 24 juni 1804 trouwde hij in Den Haag met Alida van Epen. Volgens het Indonesische bijbelgenootschap was zij een dochter van dominee Gerrit van Epen. Ze kregen een dochtertje. In maart 1806 stierf Alida, kort na de bevalling.

Het meisje ging naar de pastorie in Berkel, bij familie van zijn broer Samuel. Daar stierf zij ook. Volgens één bron gebeurde dat de nacht voordat haar vader op bezoek zou komen. De Nederlandse bron uit 1931 vermeldt alleen dat zij in Berkel overleed.

Toen Alida stierf, was hij zesendertig. Binnen een paar jaar had hij een vrouw verloren, een kind, een ouderlijk huis en een bedrijf.

“IK WIL ZENDELING WORDEN”

Wat er toen in hem omging, weten we uit twee richtingen. Een Engels zendingstijdschrift schreef in 1835, twee jaar na zijn dood, dat hij het verlies van vrouw en kind zag als een teken dat hij naar het buitenland moest gaan. Het Indonesische bijbelgenootschap geeft een uitspraak van hem die erop lijkt. In het Nederlands zou die ongeveer zo luiden: “Ik bestudeer nu Gods wil en wegen. Ik wil zen-

deling worden.” Die zin ken ik alleen in een Engelse weergave. De oorspronkelijke brief of aantekening heb ik niet gezien.

Misschien herken je iets van dit moment. Een leven dat stukloopt, en een stille vraag die blijft: wat wil God nu? Joseph Kam had geen theologische opleiding en liep tegen de veertig.

In 1808 bood hij zich aan bij het Nederlandsch Zendeling Genootschap, het NZG. Dat genootschap was in 1797 in Rotterdam opgericht om mensen uit te zenden naar volken die het evangelie niet kenden. Ze namen hem aan als kweekeling, een leerling in opleiding. Hij was toen ongeveer negenendertig.

ZEVEN JAAR WACHTEN

Wie zich in 1808 aanmeldde voor de zending naar Indië, kwam niet snel weg. Engeland en Frankrijk waren in oorlog, Nederland stond aan de Franse kant, en Indië kwam in die jaren onder Engels bestuur. Het Engelse tijdschrift uit 1835 schrijft dat de Franse autoriteiten zijn vertrek naar Java tegenhielden, en dat zijn geduld zwaar op de proef werd gesteld.

Joseph gebruikte de tijd om te leren. Hij kreeg les in Den Haag en Amsterdam. Van april tot oktober 1811 studeerde hij in Rotterdam, samen met twee Duitse kweekelingen, Gottlob Brückner en Johann Christoph Supper. Volgens het Indonesische bijbelgenootschap kregen ze er theologie, algemene geschiedenis, tekenen en muziek. Daarna gingen de drie naar Zeist, naar de hernhutters. Een bron spreekt van 28 september 1811 als begin van die periode. De kring van zijn vader was nu ook zijn leerschool.

De Schaff-Herzog zegt dat hij ook in Berkel werd opgeleid, bij zijn broer Samuel. De Nederlandse bron uit 1931 noemt dat niet. Ik weet niet wie gelijk heeft.

Hij vond de opleiding die hij in Nederland kreeg niet genoeg, zo staat in die Nederlandse bron. In 1812 ging hij naar Engeland. De Engelse Wikipedia gebruikt het woord “gesmokkeld”: het NZG zou de drie mannen het land uit hebben gekregen terwijl Engeland en Frankrijk in oorlog waren. In oktober 1812 waren ze in Londen.

GOSPORT, LONDEN EN EEN ENGELS GENOOTSCHAP

In Londen kwamen ze in contact met de London Missionary Society, de LMS. Dat was een Engels zendingsgenootschap uit de evangelische, piëtistische hoek. Kam werd naar Gosport gestuurd, een havenstad in het zuiden van Engeland, waar de LMS een opleiding voor zendelingen had.

In 1813 werd hij in Londen als predikant bevestigd. Volgens het Indonesische bijbelgenootschap gebeurde dat op zondag 21 november 1813. Een andere Indonesische bron spreekt van een bevestiging in 1814 in Indië. Het jaar 1813 wordt door de oudere Nederlandse bron en door Wikipedia gesteund, dus daar houd ik het op.

Daarna vertrokken Kam, Brückner en Supper naar Java. Ze reisden onder de vlag van de LMS, omdat Java toen Engels gebied was. Kam bleef de rest van zijn leven brieven schrijven naar Londen. Die brieven liggen nog altijd in het archief van de LMS, in de bibliotheek van SOAS in Londen.

BATAVIA, SOERABAJA EN DE LANGE WEG NAAR AMBON

In 1814 kwamen de drie aan in Batavia, nu Jakarta. Een Indonesische studie noemt 16 mei 1814. Ze kwamen in dienst van de Indische Kerk. Die kerk viel onder het koloniale bestuur: het gouvernement stelde de predikanten aan. Supper bleef in Batavia, Brückner ging naar Semarang, en Kam kreeg Ambon toegewezen.

Hij kwam er niet meteen. Er voer geen schip naar de Molukken. Hij werkte maandenlang in Soerabaja, nu Surabaya, en op Madura. Volgens de Nederlandse bron uit 1931 hielp hij in Soerabaja mee aan de basis van een plaatselijk zendingsgenootschap. Van mei 1814 tot februari 1815 bleef hij op Oost-Java.

In februari 1815 kon hij verder. Volgens het Indonesische bijbelgenootschap was de reis lang en zwaar, en werd hij zeeziek. Op 3 maart 1815 zette hij voet op Ambon.

EEN EILAND VOL GEDOOPTEN ZONDER PREDIKANT

Om te begrijpen wat Kam aantrof, moet je even terug in de tijd. In de zestiende eeuw hadden Portugezen op de Molukken het rooms-katholieke geloof gebracht. Begin zeventiende eeuw kwamen de eilanden onder Nederlands gezag, en de christelijke dorpen gingen over naar de gereformeerde kerk. De Portugezen hadden de eilanders met dwang katholiek gemaakt, zo staat het in de Schaff-Herzog. Twee eeuwen later waren er veel gedoopte christenen in de Molukken, en de kerk was volgens dezelfde bron sterk in verval.

Kam vond onderdak bij een zekere A. Uytenbroek, zo vermeldt een Indonesische studie. Hij begon meteen. Thuis gaf hij catechisatie, een kerkelijke les in de grondbeginselen van het geloof. Hij hield elke week een samenkomst voor volwassenen die gedoopt wilden worden. Op de eerste maandag van de maand was er een gebedsbijeenkomst, en de opbrengst kwam van Nederlandse ambtenaren.

Er waren ook veel kinderen die nog niet gedoopt waren. Volgens de Indonesische studie doopte Kam er in de eerste maanden 1.865. Dat getal komt maar uit één bron, en ik weet niet waar die het vandaan heeft.

Kort na zijn aankomst trouwde hij opnieuw, op Ambon, met Sara Maria Timmerman. Over de datum verschillen de bronnen: 28 april

1815 volgens de Indonesische studie, 28 april 1816 volgens het Nederlandse naslagwerk. Volgens Wikipedia was Sara Maria van Indo-Europese afkomst. Ze bleef bij hem tot zijn dood. Ze kregen twee zonen. Een van hen, Joseph Karel Kam, werd later zelf predikant in Indië en stierf in 1898.

EEN DRUKPERS OP AMBON, 1819

Kam had een probleem. Er waren veel christelijke dorpen, verspreid over eilanden ver uit elkaar. Hij kon niet overal tegelijk zijn. De oplossing zocht hij in papier en in mensen.

In 1819 begon hij een eigen drukkerij op Ambon. Volgens de Indonesische studie betaalde hij de pers uit zijn eigen zak. Er werden onder meer vierduizend exemplaren van een Maleise catechismus gedrukt, zo vermeldt de Nederlandse bron uit 1931. Hij liet ook preken drukken voor dorpen waar geen predikant kwam. Een boek met preken van de Engelse predikant George Burder vertaalde hij in het Maleis. In 1823 schreef hij naar Londen dat er een tweede drukpers was aangekomen.

Hij liet mensen uit de streek het drukvak leren. Het Engelse tijdschrift van 1835 noemt dat met name: hij leerde Maleiers drukken.

Dezelfde gedachte zat achter zijn school. Hij begon een opleiding voor inheemse helpers: onderwijzers en voorgangers uit de eigen bevolking. De Indonesische studie geeft als datum 14 juni 1819 en zegt dat de school in zijn eigen huis begon, met toestemming van het gouvernement. De Nederlandse bron noemt 1821. De opleiding duurde twee jaar. Daarna werkten de leerlingen nog jaren mee in de drukkerij of op het schip, voordat ze als onderwijzer werden uitgezonden. Ze tekenden dat ze overal heen wilden gaan.

Les gaven Kam, zijn vrouw Sara Maria, en een Molukse onderwijzer, Mattheus Huwae. Zijn naam staat in de Indonesische studie. Over

hem weten we verder niets, en ik vind het jammer dat juist van zulke mensen zo weinig bewaard is. Het werk op de verre eilanden rustte op onderwijzers zoals hij.

MET HET GOUVERNEMENT MEE

Kam stond niet buiten het koloniale systeem. Hij was gouvernementspredikant, aangesteld door het koloniale bestuur, en hij reisde vaak met hulp van de gouverneur. Van oktober tot december 1821 voer hij mee met een vloot van achtenveertig kora-kora's, grote Molukse roeiboten, en het oorlogsschip De Koerier onder kapitein Stolze. Zo staat het in de Indonesische studie. Het was een gewapende vloot van het gouvernement, en de predikant reisde mee.

Wat vind je daarvan? Ik denk dat het eerlijk is om het te noemen. De Molukken waren een kolonie, en de kerk waarvoor Kam werkte hoorde bij dat bestuur. Hij liep er ook tegenaan. Volgens dezelfde studie wilde hij het liefst werken onder mensen die het evangelie nog niet kenden, maar zette het gouvernement hem in bij de bestaande gemeenten. Toen hij vroeg of het toezicht op de scholen naar de zending mocht, weigerde het gouvernement. Rond 1827 vond het bestuur zijn school te veel gericht op evangelisatie.

Er is ook een verhaal uit het dorp Soya, op Ambon. Kam zou daar een heilige waterkruik hebben vernietigd, een tempayan, waarvan de mensen geloofden dat hij regen bracht. Het verhaal staat in de Indonesische studie, zonder datum. Hoe de mensen in Soya erop reageerden, vertelt de bron niet.

DE SCHOENER AMBOINA

De eilanden ten zuidwesten en zuidoosten van Ambon lagen ver weg: Kisar, Leti, Moa, Banda, de Aru-eilanden. In het noorden lagen

de Sangihe-eilanden. Op veel van die eilanden woonden mensen die ooit gedoopt waren, maar die in jaren geen predikant hadden gezien.

In zijn brieven van 1823 aan de LMS beschrijft Kam zo'n bezoek. Hij doopte op de Zuidwestereilanden. Hij vond er een stenen kerk. De mensen noemden zich christen, schreef hij, maar wisten weinig van de verlossing, hoewel velen gedoopt waren.

Om die eilanden geregeld te bereiken, liet hij in 1825 een schoener bouwen, een klein zeilschip met twee masten. Hij noemde het de Amboina. In maart en april 1825 werden onderwijzers uitgestuurd naar Banda, Leti, Moa en de Aru-eilanden, zo meldt de Indonesische studie. In 1829 verging de Amboina op de kust van Kisar. Kam liet een nieuw schip bouwen.

Jonge zendelingen hadden volgens het tijdschrift van 1835 een vader aan hem. Wie uit Nederland kwam, kreeg onderdak in zijn huis en advies voor hun werk. Vanaf 1819 kwamen ze, en volgens de Schaff-Herzog werden er tussen 1819 en 1832 zeventien zendelingen naar de Molukken gestuurd. Een van hen was G.F.A. Gericke, die eind 1823 op Ambon aankwam. Hij zou Kams opvolger worden.

Met de LMS liep het anders af. In 1828 besloot het bestuur in Londen hem niet langer als zendeling van de LMS te erkennen. Geld had hij van hen nooit gekregen. Hij bleef ze toch schrijven, tot in 1831.

EEN KERK, EEN FLUIT EN STRENGE TUCHT

Kam bouwde op Ambon een kerk, grotendeels met zijn eigen geld. Volgens het Indonesische bijbelgenootschap liet hij er een orgel voor uit Nederland komen. Twee jaar na zijn dood, in 1835, verwoestte een aardbeving het gebouw.

De Nederlandse bron uit 1931 bewaart twee kleine details. Kam voerde fluitspel in als begeleiding van het kerkgezag. En hij oefende de kerkelijke tucht streng uit. Kerkelijke tucht betekent dat de kerkenraad mensen aanspreekt op hun leven, en hen soms van het Avondmaal uitsluit. Hoe die tucht er bij hem precies uitzag, weet ik niet.

Het tijdschrift uit 1835 tekent hem als een man zonder bijzondere gaven, maar met een gezond oordeel, veel kennis van de Bijbel en een groot vuur. Hij leefde eenvoudig en zuinig, en oordeelde niet over mensen die het anders deden. Hoofden van niet-christelijke dorpen hadden respect voor hem, en hij werd ingezet om vrede te stichten tussen stammen.

Getallen over zijn werk zijn er weinig. De Schaff-Herzog spreekt van meer dan twintigduizend gedoopten in tachtig gemeenten, de verste op ongeveer vijfhonderd kilometer. Die getallen komen uit één bron en waarschijnlijk uit de verslagen van de zending zelf.

MAART 1833: DE LAATSTE REIS

In maart 1833 vertrok hij opnieuw voor een reis langs de eilanden. Volgens het Indonesische bijbelgenootschap was het op 24 maart, en zou de reis drie maanden duren. Hij was drieënzestig.

De reis ging onder meer naar Banda. Daar werd hij ziek. Op 14 juli kwam hij terug, uitgeput. Vier dagen later, op 18 juli 1833, stierf hij op Ambon, in de armen van Gericke, zijn jonge vriend en opvolger. Het Engelse tijdschrift van 1835 plaatst zijn sterven op Banda. De Nederlandse bron uit 1931 en de andere bronnen houden het op Ambon, en daar ligt hij ook begraven.

Bij zijn begrafenis kwamen zoveel mensen dat de kerk ze niet kon bevatten. Burgerlijke en militaire gezagsdragers liepen mee, en veel

Molukkers, christenen en anderen. Het koloniale gouvernement publiceerde een uitvoerig bericht over zijn dood.

NAAST DE KERK IN AMBON

Achttien jaar had hij op Ambon gewerkt. Hij was er aangekomen als een man die alles kwijt was. Hij liet een drukkerij na, een school voor Molukse onderwijzers, gemeenten op eilanden waar al die tijd geen predikant was gekomen, en een opvolger die hij zelf had ingewerkt.

De Protestantse Kerk van de Molukken ziet hem tot op vandaag als een van de mensen die haar geschiedenis gevormd hebben. In Indonesië heet hij Rasul Maluku, apostel van de Molukken.

Ik denk aan de man die zich in 1808 bij het NZG meldde, na de dood van zijn vrouw en zijn dochtertje, met een gewone baan bij een gerechtshof. Hij was bijna veertig. Zeven jaar later stapte hij aan land op een eiland aan de andere kant van de wereld.

Zijn graf ligt in het centrum van Ambon, naast het gebouw van de Protestantse Kerk van de Molukken.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): doop op 19 september 1769 in 's-Hertogenbosch en geboorte in september 1769; ouders Joost Kam en Anna Margaretha Zock; leerhandel van zijn vader en hernhutse invloed; werk bij het Nationaal Gerechtshof; huwelijk met Alida van Epen (1804) en haar dood (1806); dood van zijn dochtertje in Berkel; aanname door het NZG in 1808; opleiding in Rotterdam en Zeist met Brückner en Supper; vertrek naar Engeland in 1812, Gosport en bevestiging in Londen in 1813; aankomst op Java in 1814 en werk in Soerabaja en op Madura; aankomst op Ambon op 3 maart 1815; huwelijk met Sara Maria Timmerman en twee zonen; drukkerij (1819) en opleiding voor inheemse helpers;

reizen naar de Zuidwestereilanden en Sangihe; de schoener Amboina (1825, vergaan in 1829 bij Kisar); kerkbouw op eigen kosten; einde van de erkenning door de LMS (1828); Gericke als opvolger; overlijden op 18 juli 1833 na een laatste reis; de bijnaam “Apostel der Molukken”.

Alleen uit eigen getuigenis of één organisatie: de uitspraak “Ik wil zendeling worden” (alleen in Engelse weergave bij het Indonesische bijbelgenootschap); de eerste preek twee dagen na aankomst en het Avondmaal met Pasen 1815; het verblijf bij Uyttenbroek; de 1.865 gedoopte kinderen; de reis met de vloot van 1821; Mattheus Huwae als leraar; het orgel uit Nederland; de vierduizend catechismussen (alleen het Nederlandse naslagwerk); de getallen van twintigduizend gedoopten en zeventien zendelingen (alleen de Schaff-Herzog, waarschijnlijk uit zendingsverslagen).

Onbevestigd of betwist: zijn exacte geboortedag; het verhaal over het beleg van Den Bosch in 1794; het jaar waarin zijn ouders stierven (1802); een opleiding in Berkel bij zijn broer; de datum van zijn tweede huwelijk (1815 of 1816); het beginjaar van zijn school (1819 of 1821); het jaar sinds wanneer Ambon geen predikant had; de plaats van sterven (Ambon in de meeste bronnen, Banda in het tijdschrift van 1835); het vernietigen van de waterkruik in Soya (één bron, zonder datum).

Duiding: Kam werkte als predikant in dienst van het koloniale gouvernement en reisde soms mee met gewapende vloeden. Hoe Molukkers zelf zijn werk ervoeren, laten de bewaarde bronnen nauwelijks horen.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland, deel 4, lemma Kam (DBNL)

2. B.I. Kristyowidi, "Joseph Kam 1815-1833", KENOSIS 7/1 (2021)
3. Lembaga Alkitab Indonesia, "Josep Kam, Dutch missionary in the Moluccas"
4. Lembaga Alkitab Indonesia, "Joseph Kam: I'm now studying God's will and ways"
5. SOAS Library, LMS Incoming Correspondence Amboyna 1814-1831
6. Archives Hub, brieven van Joseph Kam uit Amboina, 1823
7. Calcutta Christian Observer, mei 1835, "Memoir of the Rev. Joseph Kam"
8. Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge, lemma Kam (CCEL)
9. Wikipedia, Joseph Kam
10. Wikipedia, Netherlands Missionary Society

Peerke Donders: de wever die bleef bij de melaatsen

Op de avond van 8 oktober 1842 voer een boot de Coppename op, een brede rivier in het westen van Suriname. Aan boord zaten twee priesters. De oudste was Jacobus Grooff, het hoofd van de katholieke missie in de kolonie. De jongste was een Tilburger van tweeëndertig, nog geen maand in het land. Bij de aanlegplaats werden drie schoten gelost. Aan wal begon een kerkklok te luiden, en uit de hutten kwamen mensen naar de oever lopen.

Het waren melaatsen. Mensen met lepra, een ziekte die huid, zenuwen en ledematen aantast. Ze waren hierheen gestuurd om niemand anders te besmetten. De jonge priester zag mensen zonder tenen en zonder vingers, mensen die blind waren, mensen met gezwollen benen. Hij zag dat de meesten van de plantages kwamen, waar ze als slaaf hadden gewerkt tot de eerste tekenen van de ziekte zichtbaar werden. Een paar weken later schreef hij aan een oud-docent in Nederland dat hij zijn tranen niet had kunnen bedwingen toen hij hen zag aankomen.

Die priester heette Petrus Norbertus Donders. In Brabant noemden ze hem later Peerke, het verkleinwoord van Petrus. Veertien jaar na

dat eerste bezoek kwam hij terug naar deze plek, en hij bleef. Tot zijn dood in 1887 woonde en werkte hij, met korte onderbrekingen, tussen de zieken van Batavia. In 1982 verklaarde paus Johannes Paulus II hem zalig.

Maar eerst moest een arme jongen uit Tilburg priester zien te worden. Dat ging bijna mis.

GAREN, EEN GETOUW EN GEEN GELD

Petrus Donders werd geboren op 27 oktober 1809 in Tilburg, in de buurt die de Heikant heette. Zijn vader was Arnoldus Donders, zijn moeder Petronella van den Brekel. Het gezin had twee zonen en weinig geld. De jongens gingen nauwelijks naar school, want ze moesten meeverdienen.

Zijn vader was wever, en Petrus ging hetzelfde werk doen. Zo beschreef hij het later zelf, in een korte levensschets die hij in 1879 in het Latijn opschreef: eerst spon hij garen, daarna leerde hij weven. Dat bleef zijn vak tot hij naar het seminarie ging.

In sommige levensbeschrijvingen staat dat zijn moeder stierf toen hij zeven was. Ik heb dat alleen in overzichtsartikelen gevonden, en in zijn eigen schets noemt hij zijn moeder nog bij zijn vertrek van huis. Misschien gaat het om een stiefmoeder. Dit punt blijft open.

Wat wel vaststaat: hij wilde van jongs af aan priester worden. Daarvoor moest je Latijn leren, en Latijn kostte geld dat er niet was. Toen hij achttien was, moest hij loten voor de militie, de dienstplicht van toen. Volgens zijn eigen verslag kreeg hij op advies van een arts een jaar uitstel omdat hij er zwak uitzag. Later werd hij vrijgesteld.

EEN KNECHT MET BOEKEN

In 1831 was Petrus tweeëntwintig. Op die leeftijd zaten andere priesterstudenten al jaren op het seminarie. Toen kwam er een opening.

Pastoor W. van de Ven regelde dat hij werd aangenomen op het kleinseminarie Beekvliet in Sint-Michielsgestel. Een kleinseminarie is de katholieke middelbare school voor jongens die priester willen worden. Hij kwam er binnen als knecht. Hij werkte voor het huis en leerde ondertussen de klassieke vakken, samen met jongens die veel jonger waren dan hij. Volgens zijn eigen schets bleef hij er vier of vijf jaar.

Hoe voelt het om als volwassen man tussen tieners in de schoolbanken te zitten, terwijl je ook nog het werk in huis doet? Hij heeft er voor zover ik weet niets over geschreven. Wat hij wel opschreef, is wat er daarna gebeurde.

DRIE KEER NEE

Petrus wilde in een orde of congregatie, een gemeenschap van priesters of broeders met eigen regels en geloften. Hij klopte aan bij de jezuïeten in Gent. Daar vonden ze hem te oud: hij was zesentwintig. Hij ging naar de redemptoristen. In Sint-Truiden stuurden ze hem door naar hun leider in Luik, pater Friedrich von Held. Ook die zag in hem geen roeping. De franciscanen in Sint-Truiden zeiden hem eerst een jaar filosofie te gaan studeren en terug te komen als hij het dan nog wilde.

Drie keer kreeg hij dus geen ja. Dat verhaal staat in zijn eigen schetsen en wordt door de redemptoristen zelf ook verteld. Ik vind het een van de mooiste dingen aan zijn leven. De congregatie die hem afwees, nam hem dertig jaar later wel op, in Suriname, toen hij zevenenvijftig was.

In het eind van de jaren dertig ging hij naar het grootseminarie in Haaren, waar priesters hun opleiding in filosofie en theologie afmaakten. Een weldoener betaalde zijn studie. In die tijd las hij de *Annalen van de Voortplanting des Geloofs*, een tijdschrift met be-

richten van missionarissen uit de hele wereld. Hij las over de inheemse volken in Amerika en wilde naar hen toe.

EEN PREFECT OP BEZOEK IN HAAREN

In 1839 kwam Jacobus Grooff op het seminarie in Haaren. Grooff was prefect apostolisch van Suriname, dat wil zeggen de leider van de katholieke missie in een gebied waar nog geen bisdom was. Hij zocht priesters. Een van de docenten, G. van Someren, bracht Donders met hem in contact. Grooff nam hem aan.

In 1841 werd Petrus Donders tot priester gewijd. De redemptoristen noemen als datum 5 juni 1841. Op 31 juli 1842 reisde hij van Amsterdam naar Den Helder, en op 10 augustus vertrok hij met een schip van de rederij Rothuis. Op 16 september 1842 kwam hij aan in Paramaribo. Dat schreef hij zelf. In sommige overzichten staat 1843, maar zijn eigen brief en de redemptoristen houden het op 1842.

Suriname was toen een Nederlandse plantagekolonie, waar het werk op de plantages langs de rivieren door mensen in slavernij werd gedaan. De kolonie was overwegend protestant. De katholieke missie was klein, met een handvol priesters.

DYSENTERIE IN PARAMARIBO

Zijn eerste jaar werd een harde leerschool. In 1843 brak er een epidemie van dysenterie uit, een ernstige darmziekte. De andere priesters werden ziek. Donders bleef als enige over om het werk in de stad te doen. Een van zijn collega's, Joannes Vitus Janssen, stierf dat jaar. In het Rijksmuseum hangt een schilderij van diens begrafenis in Paramaribo. Achter de kist lopen twee priesters. Een kunsthistoricus die het schilderij onderzocht, denkt dat een van hen waarschijnlijk Donders is. Zeker weten doen we het niet.

In 1851 kwam de gele koorts naar Paramaribo. Deze keer werd Donders zelf ziek. Volgens zijn eigen schets lag hij ongeveer vier weken, en hij herstelde. Een oude katholieke encyclopedie uit 1909 vertelt hetzelfde.

WEE SURINAME

Veertien jaar lang was Donders kapelaan in Paramaribo. Een kapelaan is een priester die een pastoor helpt. Vanuit de stad trok hij met de boot langs de plantages aan de Suriname, de Commewijne, de Saramacca en de Coppename. Hij preekte, doopte en vierde de mis, vooral voor mensen die als slaaf op die plantages werkten. Een oude katholieke encyclopedie meldt dat hij er tot 1850 zo'n twaalfhonderd zou hebben gedoopt. Dat getal heb ik nergens anders teruggevonden.

Een deel van zijn brieven uit die jaren is bewaard. In 1981 werden ze door de redemptoristische historicus André Sampers uitgegeven, in Duitse en Latijnse vertaling. Ik heb ze in die vertaling gelezen. Eén brief springt eruit. Hij schreef hem tussen september en december 1846 aan zijn oude docent Van Someren, die toen pastoor-deken in Eindhoven was.

Donders beschrijft daarin hoe de mensen op de plantages verwaarloosd werden. Hij schrijft over harde straffen en over te weinig eten. Bananen waren hun voornaamste voedsel, en dat jaar had een lange droogte de oogst bijna vernietigd. Het aantal mensen in slavernij liep terug, zag hij. Zolang de slavernij niet helemaal werd afgeschaft, kon het geloof onder hen niet groeien. Hij verwees naar de pauselijke brieven van Gregorius XVI tegen de slavenhandel. En hij riep een wee uit over Suriname, met het oog op de grote dag van het oordeel.

In dezelfde brief is hij scherp over de hernhutters, de protestantse Evangelische Broedergemeente die in Suriname veel onder slaafgemaakten werkte. Hij zag hen als concurrenten van de ware kerk. Ook dat hoort bij het eerlijke beeld. Hij was een man van zijn kerk en zijn eeuw.

Brieven veranderen geen kolonie. In 1846 was de slavernij nog zeventien jaar wettelijk. Wat de brief wel laat zien, is wat een jonge priester zag toen hij de rivieren opvoer. Hij keek niet weg.

EEN PLANTAGE VOOR DE ZIEKEN

In 1856 benoemde de apostolisch vicaris Jacobus Schepers hem tot pastoor van Batavia. Hij was zesenvestig.

Batavia lag aan de monding van de Coppename. Het was een verlaten cacaoplantage, die het koloniaal bestuur sinds 1824 gebruikte als kolonie voor melaatsen. Daarvoor werden zieken naar een plek aan de Saramacca gestuurd, Voorzorg. Wie lepra kreeg, werd door het gouvernement afgezonderd. Historica Ellen Klinkers vat het onderzoek van Stephen Snelders zo samen: zieken werden er gedumpt, zonder medische zorg en met weinig toezicht. Het bestuur liet de zorg over aan de katholieke missie. Voor de katholieken was dat de eerste echte voet aan de grond in een protestantse kolonie.

De meeste bewoners waren slaafgemaakten, en ook vrije Afro-Surinamers met lepra werden er heen gestuurd. Volgens Snelders kwam het voor dat planters zieke mensen in een vroeg stadium nog snel illegaal verkochten, of door lieten werken. Europeanen met lepra mochten vaak thuis in afzondering blijven. Batavia was voor de anderen.

Hier ging Peerke Donders wonen. Volgens de redemptoristen verzorgde hij de zieken zelf, met eigen handen, zolang er geen verpleging was. Hij drong bij het koloniaal bestuur aan op betere omstan-

digheden. Hoeveel zieken er in die jaren precies woonden, wisselt per bron. Ik noem daarom geen getal.

“IK ALLEEN WAS GEZOND”

Ruim tien jaar was hij de enige priester op Batavia. Hij schreef het zelf in een brief uit 1869 en nog eens in zijn levensschets van 1879. In die schets staat een Latijnse zin die je zo kunt vertalen: ik alleen was gezond tussen al die zieken.

In de brief over zijn eerste bezoek in 1842 beschrijft Donders hoe hij een paar kinderen doopte, twee oude mannen, drie oude vrouwen en een meisje van elf, en hoe hij een echtpaar trouwde dat bijna geen vingers meer had. Hun namen staan er niet bij. Ik had ze graag genoemd. De bronnen die ik kon lezen, noemen wel prefecten, paters en een gouverneur, maar niet de mensen om wie het ging.

Hij schreef ook over de kerk. Op een schelpenrif stond een Sint-Rochuskerk van planken, met bij de rivier een kruis uit 1826 en een kapelletje voor Maria. De mis werd deels in het Latijn gezongen en deels in wat hij Negerengels noemde, het Sranantongo, de volkstaal van Suriname.

Hoe houd je dat vol, jaar na jaar, op een plek waar bijna niemand vrijwillig heen wilde? Ik weet het antwoord niet. Ik merk alleen dat de man die drie keer was afgewezen, nergens klaagt dat hij hier alleen zat.

EEN HABIJT OP ZEVENENVIJFTIG

In 1863 schafte Nederland de slavernij in Suriname af. Klinkers wijst op een bittere kant van die jaren. Eigenaren kregen bij de afschaffing een vergoeding per slaafgemaakte. Planters vreesden die vergoeding mis te lopen als ze zieken te vroeg naar Batavia stuurden, en meldden er minder.

In 1865 gaf de paus de Surinaamse missie in handen van de Nederlandse redemptoristen. Een jaar later kwamen ze aan. Donders vroeg of hij mocht toetreden, dezelfde congregatie die hem dertig jaar eerder had afgewezen. Dit keer zeiden ze ja. Op 1 november 1866 kreeg hij het habijt, het kloosterkleed, uit handen van de apostolisch vicaris Johannes Swinkels. Op 24 juni 1867 legde hij in Paramaribo zijn geloften af. Hij was zevenenvijftig.

Daarna keerde hij terug naar Batavia.

NAAR DE AROWAKKEN EN DE WARAU

Met meer redemptoristen in het land kwam er hulp op Batavia. Dat gaf Donders ruimte voor iets wat hij al als seminarist had gewild. Vanaf mei 1868 maakte hij tochten naar de inheemse volken in het westen van Suriname: langs de Tibiti, de Boven-Saramacca, de Wayombo en de Maratakka. Hij bezocht Arowakken, Warau en Karaïben, die zichzelf Kari'na noemen. Volgens de redemptoristen leerde hij hun talen. Sommige overzichten noemen ook bezoeken aan de Kwinti, een marrongemeenschap van nakomelingen van gevluchte slaafgemaakten, maar daarvoor heb ik geen tweede bron gevonden.

In een brief uit 1869 meldde hij dat hij 125 inheemse kinderen had gedoopt, zes paren had getrouwd en acht mensen tot de eerste communie had toegelaten. In 1879 schatte hij het aantal doopsels onder hen op ongeveer zeshonderd. Die getallen komen uit zijn eigen pen. Een modern overzicht houdt het erop dat hij weinig mensen bekeerde. Beide kunnen tegelijk waar zijn: dopen is iets anders dan een gemeenschap die blijvend met de kerk verbonden is.

Hoe de mensen die hij doopte zelf over hem dachten, weten we niet. Die stilte zit in bijna elk verhaal over zending uit die tijd, ook in dit.

CORONIE EN WEER TERUG

Op 13 augustus 1879 schreef Donders in de leprozerie van Batavia zijn korte levensschets. Hij was toen bijna zeventig.

In 1883 haalden zijn oversten hem weg uit Batavia, om hem lichter werk te geven. Hij ging naar Paramaribo en daarna naar Coronie, een district aan de kust, waar hij op een katoenplantage woonde. Eind 1885 was hij terug op Batavia. Daar pakte hij zijn oude werk weer op.

In december 1886 moest hij gaan liggen. Ongeveer twee weken later, op 14 januari 1887, stierf hij op Batavia. Hij was zevenenzeventig. Latere overzichten noemen een nierontsteking als oorzaak, en vertellen dat hij eerst op Batavia werd begraven, naast de kerk.

Tien jaar later, in 1897, sloot het gouvernement Batavia. De zieken gingen naar drie nieuwe instellingen dichterbij Paramaribo: Majella van de katholieken, Bethesda van de hernhutters en Groot-Chatillon van de staat. De gedwongen afzondering van mensen met lepra in Suriname eindigde pas tussen 1958 en 1973, toen er goede medicijnen waren.

EEN BEELD IN HET WILHELMINAPARK

Het stoffelijk overschot van Donders werd later overgebracht naar Paramaribo. Het ligt nu in de kathedrale basiliek van de stad. In Tilburg groeide intussen een verering. Bij zijn geboortehuis werd een kapel gebouwd, ontworpen door architect J. Donders en op 28 oktober 1923 ingezegend. Pelgrims kwamen naar Tilburg. Ze namen flesjes water mee uit de put bij het geboortehuis, met een medaille eraan.

In het Wilhelminapark staat een standbeeld. Donders staat erop rechtop, met een klein kruisbeeld in zijn hand. Zijn andere hand

ligt op het hoofd van een halfnaakte, geknielde zwarte man. Het beeld is omstreden. Voor sommigen toont het een witte man die neerkijkt op een Afrikaan. Kenneth Stam, die er eerst moeite mee had, zag na onderzoek een zegenende priester en plaatste een informatiebord. Historica Maria Grever, die voor een commissie omstreden monumenten onderzocht, noemt het een van de meest complexe standbeelden van Nederland. Voor veel Brabanders staat het ook voor de katholieke emancipatie, de tijd waarin katholieken in Nederland gelijke rechten en een eigen stem kregen.

Ik ga dat debat hier niet beslechten. Een beeld uit de twintigste eeuw zegt veel over de makers. Over de man zelf zeggen zijn brieven meer.

ZALIG VERKLAARD

Zaligverklaring is in de rooms-katholieke kerk een officiële uitspraak dat iemand in de hemel is en door gelovigen vereerd mag worden. Het is de stap vóór heiligverklaring. Meestal is daarvoor een wonder nodig, een genezing die artsen niet kunnen verklaren en die wordt toegeschreven aan het gebed tot die persoon.

De redemptoristen brachten zijn zaak naar Rome, en die zaak liep lang. Op 23 mei 1982 verklaarde paus Johannes Paulus II Petrus Donders zalig, op het Sint-Pietersplein in Rome. De kapel bij zijn geboortehuis werd dat jaar gerestaureerd en kreeg een altaar met zijn beeltenis.

Over het wonder dat bij de zaligverklaring werd erkend, ben ik voorzichtig. Volgens de overzichten die ik kon vinden, ging het om een Tilburgse jongen, Ludovicus Westland, die in 1929 in één nacht genezen zou zijn van een ernstige botziekte. Rome zou de genezing in 1931 en 1936 hebben afgewezen en in 1978 alsnog hebben erkend. Ik heb dit alleen in een encyclopedieartikel op internet gevonden,

dat zelf twijfelt tussen botkanker en een botontsteking. Een officieel stuk heb ik niet kunnen inzien. Of het een wonder was, is ook een geloofsvraag, geen vraag die een historicus kan beantwoorden.

Wel bevestigd is een onderzoek uit 2017. Arts Jaap van Dissel van het LUMC in Leiden en George Maat onderzochten met toestemming van de bisschop zijn stoffelijk overschot in Paramaribo, ook met DNA-onderzoek. Peerke Donders had geen lepra gehad. Na bijna dertig jaar tussen de zieken. Van Dissel zei dat hij niet kon zeggen of dat een wonder was. Denis Hendrickx van de Stichting Petrus Donders zag het als een opmerkelijk feit dat zou kunnen meetellen voor een heiligverklaring. Die is er nog niet.

DE OEVER VAN DE COPPENAME

Batavia bestaat niet meer als leprakolonie. De plek aan de rivier wordt tegenwoordig bezocht door pelgrims, zo lees je in overzichten, al heb ik dat niet in een tweede bron kunnen controleren.

Misschien ken jij ook een plek waar niemand vrijwillig heen gaat. Een afdeling, een straat, een huis. Peerke Donders kwam er als wever uit Tilburg, afgewezen door drie kloosterorden, en hij bleef. In 1879, bijna zeventig jaar oud, schreef hij op Batavia dat hij de enige gezonde was tussen al die zieken. Hij schreef het op zonder klacht.

Zijn eerste aankomst daar, in oktober 1842, beschreef hij zelf. Drie schoten over het water. Een kerkklok die door de zieken zelf werd geluid. En mensen die naar de oever liepen, de boot tegemoet, om de priesters te verwelkomen.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 27 oktober 1809 in Tilburg in een arm gezin; ouders Arnoldus Donders en Petronella van den Brekel; werk in de textiel (wever); opname als

knecht op het kleinseminarie in Sint-Michielsgestel; afwijzing door jezuïeten, redemptoristen en franciscanen; grootseminarie Haaren en contact met prefect Grooff; priesterwijding in 1841; aankomst in Paramaribo in september 1842; dysenterie-epidemie van 1843 en gele koorts in 1851; werk op de plantages; benoeming op Batavia in 1856; Batavia als gouvernementele leprakolonie onder katholieke zorg; intreden bij de redemptoristen (1866) en geloften op 24 juni 1867; tochten naar inheemse volken; Coronie en terugkeer naar Batavia; overlijden op 14 januari 1887 op Batavia; sluiting van Batavia in 1897; kapel in Tilburg (1923); zaligverklaring op 23 mei 1982; onderzoek in 2017 waaruit bleek dat hij geen lepra had; de discussie over het standbeeld in Tilburg.

Alleen uit eigen getuigenis: de details van zijn eerste bezoek aan Batavia in oktober 1842 (de schoten, de klok, zijn tranen, de dopen en het huwelijk); zijn werk als spinner en wever; het uitstel van de militie; de inhoud van zijn brief over de slavernij uit 1846; ruim tien jaar als enige priester op Batavia; de aantallen doopsels onder de inheemse volken (125 kinderen in 1869, ongeveer zeshonderd in 1879). Zijn brieven zijn gelezen in de Duitse en Latijnse uitgave van Sampers (1981).

Onbevestigd: het wonder dat bij de zaligverklaring werd erkend (de genezing van Ludovicus Westland in 1929; alleen gevonden in een encyclopedieartikel op internet, met tegenstrijdige details); de dood van zijn moeder toen hij zeven was; de nierontsteking als doodsoorzaak; de twaalfhonderd dopelingen tot 1850 (alleen de Catholic Encyclopedia); bezoeken aan de Kwinti; dat hij waarschijnlijk op het schilderij van de begrafenis van Janssen staat (een inschatting van de onderzoeker).

Duiding: of de genezing in Tilburg en het feit dat hij nooit lepra kreeg wonderen van God zijn, is een geloofsvraag. De bronnen beschrijven een genezing en een onderzoeksuitslag, geen oorzaak. Ba-

tavia was een plek van gedwongen afzondering binnen een koloniaal en slavernijstelsel; de katholieke missie voerde er de zorg uit in opdracht van het gouvernement.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. A. Sampers, "Einige Briefe und andere Schriften des seligen Peter Donders", *Spicilegium Historicum CSSR* 29 (1981)
2. Redemptoristen, historisch woordenboek: "Donders, Peter"
3. Redemptoristen Canada, "Blessed Peter Donders"
4. Catholic Encyclopedia, "Peter Donders"
5. W. Dierick, "De begrafenis van priester Joannes Vitus Janssen te Paramaribo in 1843", *Bulletin van het Rijksmuseum*
6. Ellen Klinkers, recensie van Snelders, *Leprosy and Colonialism*, *TSEG* 15 (2018)
7. Charmaine Robson, recensie van Snelders, *Leprosy and Colonialism*, *H-Disability* (2018)
8. Omroep Brabant, 28 januari 2017, "Peerke Donders had geen lepra"
9. Omroep Brabant, 23 oktober 2023, "Monument Peerke Donders is een van de meest complexe standbeelden"
10. Rijksmonumentenregister, R.K. Kapel Petrus Donders, Tilburg (521042)
11. Meertens Instituut, Bedevaartbank: Peerke Donders, Tilburg
12. Encyclopedie van Noord-Brabant, "Donders, Petrus"
13. US Catholic, "Blessed Peter Donders"
14. Wikipedia, "Peter Donders"
15. Wikipedia, "Batavia, Suriname"

Pieter Jansz: de schoolmeester die Java de Bijbel in eigen taal gaf

Op Paaszondag 16 april 1854 doopte Pieter Jansz in Jepara, een havenstad aan de noordkust van Midden-Java, vijf Javanen. Hun namen staan niet in de bronnen die ik kon openen. Hun getal wel. Vijf mensen uit een streek waar bijna iedereen moslim was, gedoopt door een Nederlandse onderwijzer die nog maar tweeënhal jaar in het land was.

Het was een kleine dienst. Bij die vijf begint de geschiedenis van een kerk die er nog steeds is. De Gereja Injili di Tanah Jawa, de Evangelische Kerk op Java, noemt die doop als haar begin. Volgens Amerikaanse doopsgezinde bladen telt die kerk nu tussen de veertig- en vijfenveertigduizend leden. Die cijfers komen uit de kerk zelf.

De man die doopte, werd later ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Niet om die vijf mensen, maar om iets wat hij veertig jaar later afrondde: de hele Bijbel in het Javaans. Hij kwam nooit meer terug in Nederland. Hij ligt begraven op Java, naast zijn vrouw.

Om te begrijpen hoe hij in Jepara kwam, moeten we terug naar Amsterdam, en naar een rouwjaar.

EEN KIND VAN DE HOOFDSTAD

Pieter Jansz werd geboren op 25 september 1820 in Amsterdam. Die datum staat in het persoonsregister van de Koninklijke Bibliotheek, dat de Franse nationale bibliotheek heeft overgenomen, en in de Engelstalige levensschets die op het werk van de doopsgezinde historicus Alle Hoekema steunt. Een Nederlands biografisch woordenboek uit 1931 meldt dat hij in 1904 overleed op drieëntachtigjarige leeftijd. Dat klopt met 1820.

Over zijn ouders en zijn jeugd heb ik weinig kunnen vinden. Wel weten we wat hij werd. In 1849 verscheen in het tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen* een bespreking van een schoolboek: *Vaderlandsche Geschiedenis voor kinderen van acht tot elf jaren*, al aan zijn tweede druk toe. De schrijver werd daar voorgesteld als “P. Jansz, Onderwijzer te Delft.”

Een schoolmeester dus. Iemand die kinderen leerde lezen en die boekjes schreef om geschiedenis begrijpelijk te maken voor achtjarigen. Wie de rest van zijn leven kent, ziet daar al iets van de vertaler die hij zou worden. Hij wilde dat mensen verstonden wat er stond.

Hij was doopsgezind, of mennoniet, zoals ze in het buitenland heten. De doopsgezinden zijn een protestantse stroming uit de zestiende eeuw. Ze dopen geen baby's, alleen mensen die zelf belijden dat ze geloven. Die overtuiging zou later in Jepara zwaar wegen.

TWEE GRAVEN IN ÉÉN JAAR

In 1847 richtten Nederlandse doopsgezinden hun eigen zendingsgenootschap op, de Doopsgezinde Zendingsvereniging. Tot dan toe

hadden ze geld gegeven aan een Engels zendingsgenootschap. Nu wilden ze zelf iemand uitzenden. Ze hadden alleen nog niemand.

In 1848 verloor Pieter Jansz zijn vader. In datzelfde jaar stierf ook zijn vrouw, met wie hij nog niet lang getrouwd was. Volgens de Engelse levensschets gebeurde dat binnen drie maanden en heette zij Johanna Elisabeth van IJzendoorn. Die details heb ik niet in een tweede bron kunnen controleren. Het verlies zelf staat in meerdere bronnen.

Daarna meldde hij zich aan bij de nieuwe zendingsvereniging.

Wat er in die maanden in hem omging, weet ik niet. Zijn dagboek begint pas in 1851, en het deel dat in druk verscheen, heb ik niet in handen gehad. Ik wil er dus geen gevoelens bij verzinnen. Wel ken je misschien zelf een jaar waarin dingen wegvielen die je vasthield. Soms gaat er daarna een deur open die je eerder niet zag, of niet durfde te zien. Bij Pieter Jansz staan het verlies en de aanmelding in hetzelfde jaar. Meer laat de bron niet zien.

Hij was de eerste die de doopsgezinde zending uitzond. Ter voorbereiding studeerde hij Javaanse taal, cultuur en aardrijkskunde, en Bijbel en theologie aan het doopsgezinde seminarium in Amsterdam. Volgens Wikipedia kreeg hij ook privélessen Javaans en Maleis aan de Koninklijke Akademie in Delft, de opleiding voor ambtenaren in Indië.

Op 5 juni 1851 trouwde hij met Jacoba Wilhelmina Frederica Schmilau. Ze was in 1830 geboren en werd Wilhelmina genoemd. Twee maanden later vertrokken ze. Een Indonesische scriptie op basis van de zendingsarchieven noemt de datum, 8 augustus 1851, en het schip, de Gelderland.

Op 15 november 1851 kwamen ze aan in Batavia, nu Jakarta. Het was de hoofdstad van Nederlands-Indië, een kolonie die al ruim

tweehonderd jaar onder Nederlands gezag stond, eerst van de VOC en daarna van de staat. Pieter en Wilhelmina zouden de rest van hun leven op Java blijven, ruim vijftig jaar. Ze zijn nooit meer naar Nederland gegaan.

Zendelingen waren in de kolonie niet zonder meer welkom. Het gouvernement, het Nederlandse bestuur in Indië, was bang voor onrust onder de islamitische bevolking. Wie als zendeling wilde werken, had toestemming nodig. Onderwijzers hadden met minder regels te maken. Jansz zocht daarom eerst een baan als leraar.

Volgens dezelfde scriptie had hij in Batavia een gesprek met de gouverneur-generaal, de hoogste bestuurder van de kolonie. Die verbood hem niet om het evangelie te brengen. In december 1851 reisde hij door naar Semarang, op de noordkust van Midden-Java.

EEN HUIS BIJ JEPARA

Zijn eerste werk was als huisonderwijzer bij een landeigenaar in de buurt van Jepara. De Engelse levensschets noemt hem Margar Soekias, een christen van Armeense afkomst, die een huis voor Jansz bouwde. De Indonesische scriptie spreekt van een Europese plantage-eigenaar in Cumbring, bij Jepara, die het evangelie wilde gebruiken om zijn arbeiders rustig te houden.

Over de naam en de achtergrond verschillen de bronnen. Over de afloop niet. Het werkte niet. Volgens Wikipedia, dat zich hier op Jansz' eigen dagboek baseert, ging het mis over beloften die met suiker en rijst te maken hadden. Volgens de scriptie wilde Jansz iets anders dan zijn werkgever. Hij vertrok.

Een man die het evangelie gebruikt om arbeiders stil te houden: dat was de koloniale werkelijkheid waarin Jansz terechtkwam. Op Java gold in die jaren het cultuurstelsel. Javaanse boeren moesten een deel van hun grond en hun arbeid inzetten voor gewassen die

het gouvernement naar Europa verscheepte, zoals suiker en koffie. Jansz zag dat van dichtbij. Het zou hem niet meer loslaten.

Hij begon een school voor Javaanse kinderen, met weinig succes. Volgens de scriptie begon zijn eerste evangelisatiewerk bij bedelaars die op zondag aan zijn huis kwamen. De mensen in de dorpen reageerden in het begin nauwelijks. Dit detail heb ik alleen in die ene bron gevonden.

VIJF OP PAASMORGEN

En dan Pasen 1854. Op 16 april doopte hij in Jepara vijf Javanen. Het was de eerste inheemse doopsgezinde gemeente in heel Nederlands-Indië. Een van de bronnen, een artikel uit 2012, noemt 16 maart. Pasen viel in 1854 op 16 april, en de andere bronnen spreken uitdrukkelijk van Paaszondag. Ik houd het daarom op april.

Vijf mensen in tweeënhalf jaar. Volgens Wikipedia groeide de gemeente langzaam, en daar waren twee redenen voor. De streek was sterk islamitisch. En Jansz doopte niemand die niet eerst zelf tot geloof gekomen was. Als doopsgezinde kon hij niet anders. Doop zonder eigen geloof was voor hem geen doop.

Volgens de scriptie telde de gemeente in en rond Jepara in 1858 ongeveer zevenentwintig leden, met een dertigtal kinderen erbij. Het getal komt uit de zendingsverslagen.

Wat doe je als je werk zo klein blijft? Jansz bleef. Hij gaf les en schreef. In oktober 1856 kwam een Nederlander bij hem in Jepara om bij hem in de leer te gaan: H.C. Klinkert. Hij zou later zelf een bekende bijbelvertaler worden. Samen maakten ze in 1866 een Nederlands-Javaans zakwoordenboek.

EEN KLUIZENAAR VAN DE BERG KELUD

In hetzelfde jaar als de eerste doop ontmoette Jansz een man die het christelijk geloof op Java een heel andere kant op zou brengen. Hij heette Kyai Ibrahim Tunggul Wulung. Kyai is een Javaanse eretitel voor een religieus leraar.

Tunggul Wulung was rond 1800 geboren. Volgens een artikel in het Amerikaanse blad *The Mennonite* had hij als kluizenaar op de berg Kelud in Oost-Java geleefd. Daar kwam hij tot de overtuiging dat Jezus de lang verwachte rechtvaardige Koning was. Hij trok rond als leraar van wijsheid, en hij wilde christelijke dorpen die Javaans bleven in taal en gewoonten, los van de moslimdorpen en vrij van de arbeidsplichten van het gouvernement.

De eerste ontmoeting met Jansz liep slecht af. Jansz vond de leer van Tunggul Wulung te vermengd met islam, boeddhisme en Javaanse mystiek. Tunggul Wulung zag in Jansz een trotse westerling die te veel met de Nederlandse cultuur verweven was. Ze gingen ieder hun eigen weg.

Ik vind dit een eerlijk moment om bij stil te staan. Beide mannen wilden dat Javanen Christus leerden kennen. Ze konden niet met elkaar door één deur. Tunggul Wulung trok tot 1875 door Java en stichtte onder meer een christelijke nederzetting in Bondo, bij Jeparo. Toen hij in februari 1885 stierf, liet hij volgens hetzelfde artikel minstens vier grote gemeenten na en meer dan duizend leden. Zijn gemeenten groeiden sneller dan die van de Europese zendelingen. Zijn beweging geldt vandaag als een van de wortels van dezelfde kerk die met de vijf dopelingen van Jansz begon. Het artikel draagt de veelzeggende titel: vóór Pieter Jansz was er Tunggul Wulung.

WIE GEEFT HIER TOESTEMMING?

In 1854 kreeg Nederlands-Indië een nieuw Regeringsreglement, een soort grondwet voor de kolonie. Daarin stond dat zendelingen toelating nodig hadden van de gouverneur-generaal.

Volgens de Engelstalige samenvatting van Hoekema's onderzoek wees het gouvernement de doopsgezinde zending het gebied rond de berg Muria toe, in het noorden van Midden-Java. Jansz weigerde om die toelating als zendeling aan te vragen. In 1860 trok de gouverneur-generaal zijn zendingstoelating in. Hij mocht blijven, maar alleen als onderwijzer. Ik heb dit verhaal niet in een tweede bron kunnen nalezen. Een Indonesische scriptie zegt alleen dat de bronnen verschillen over het aantal vergunningen dat hij had. Een recensie van Hoekema's boek spreekt in algemene woorden over een soms lastige koloniale regering.

Wat wel vaststaat, is dat Jansz niet zweeg over de koloniale politiek. In 1863 verscheen van zijn hand een brochure met de titel *De koloniën Nederland ten vloek of ten zegen?* In 1870 volgde *Een stem uit Japara*. Volgens de recensent van Hoekema's boek in de *Mennonite Quarterly Review* kritiseerde Jansz in zijn dagboek en verslagen telkens weer de langetermijnevolgen van het Nederlandse koloniale bewind. Hij riep op tot inkeer en tot ander beleid.

Hij was geen opstandeling. Hij bleef in de kolonie, onder het gezag van datzelfde gouvernement, en hij nam later een koninklijke onderscheiding aan. Maar hij schreef op wat hij zag. Dat oordeel laat ik aan jou.

EEN AKKER ALS ANTWOORD

Uit wat hij zag, groeide een plan. Javanen die christen werden, hadden volgens hem steun en bescherming nodig. Hij bedacht christelijke landbouwnederzettingen: dorpen op nieuw ontgonnen grond,

waar mensen zelf hun land bewerkten en zonder dwang konden horen en kiezen.

De recensent van Hoekema noemt het een alternatief voor het gedwongen teeltsysteem. Jansz schreef er een geschrift over, over landontginning en evangelisatie op Java. De precieze Nederlandse titel en het jaar heb ik niet kunnen controleren. Volgens de bronnen besteedde hij de rest van zijn leven aan pogingen om het zendingsbestuur in Nederland van dit plan te overtuigen.

In de lijst van zijn geschriften staat ook een stuk met de titel *Het Mostaardzaadje*. Ik weet niet wat erin staat. Maar de titel verwijst naar de gelijkenis die Jezus vertelde: *Een andere gelijkenis hield Hij hun voor. Hij zei: Het Koninkrijk der hemelen is gelijk aan een mosterdzaad, dat iemand nam en in zijn akker zaaide.* (Mattheüs 13:31). Voor een man met vijf dopelingen en een plan voor akkers is dat geen toevallige keuze.

Het plan kwam er pas toen hij zelf had moeten terugtreden.

DE ZOON NEEMT HET OVER

Op 29 mei 1853 was op Java zijn zoon Pieter Anthonie geboren. In april 1878 begon hij als zendeling naast zijn vader. In 1881 trad Pieter Jansz terug, omdat zijn gezondheid het niet meer toeliet. Zijn zoon nam het werk over.

Een jaar later, in 1882, stichtte de zoon het christelijke dorp Margorejo, in de streek Pati, naar het idee van zijn vader. Volgens het Amerikaanse blad gebeurde dat op beperkte schaal. Rond de berg Muria kwamen in de jaren daarna meer scholen, onder meer in Margorejo, Banyutowo, Bondo en Kedungpenjalin.

Uit de geschiedschrijving van de kerk zijn de namen van enkele Javaanse voorgangers bekend, zoals Pasrah Karso in Kedungpenjalin en Pasrah Noeriman in Kayu Apu. Ik vond die namen alleen in een

samenvatting op Wikipedia en kon ze niet verder controleren. Ik noem ze toch. Zonder mensen als zij was er van het werk van de familie Jansz weinig over.

VOORLEZEN IN SOLO

Terugtrekken betekende voor Pieter Jansz niet dat hij stopte. Hij werkte aan zijn grote taak: de Bijbel in het Javaans, in opdracht van het Brits en Buitenlands Bijbelgenootschap. Er bestonden al eerdere vertalingen, van Gottlob Bruckner en van Johann Gericke. Die van Gericke volgde de brontekst woord voor woord. Jansz wilde iets anders.

Volgens een Amerikaans doopsgezind blad schreef hij dat het er bij vertalen vooral om gaat dat de lezers de gedachten leren kennen, niet de woorden. Hoekema ziet daarin een voorloper van wat vertalers nu communicatieve vertaling noemen.

In augustus 1887 verhuisden Pieter en Wilhelmina naar Surakarta, ook wel Solo, een van de oude vorstensteden van Midden-Java. Daar werkte hij met Raden Ngabehi Djojo Soepono. Het Indonesische Bijbelgenootschap beschrijft wat die deed. Hij las het manuscript na. Hij las het hardop voor aan Javaanse luisteraars. En hij besprak met Jansz de passages die moeilijk waren. Er bestaat een foto van de twee mannen aan het werk.

Ik zie dat graag voor me, zonder er meer van te maken dan de bron zegt. Een oude Nederlander en een Javaanse geleerde, en een kring mensen die luisteren of ze hun eigen taal horen. Klinkt het als Javaans, of klinkt het als een buitenlander die Javaans praat? Zo test je een vertaling.

EEN BIJBEL IN VIJFTIEN DELEN

Eind 1888 was het Nieuwe Testament klaar voor de drukker. Het werd gedrukt in Semarang. Over het jaar van verschijnen verschillen de bronnen: Wikipedia noemt 1888, het Indonesische Bijbelgenootschap 1890. In 1889 kreeg hij de opdracht om ook het Oude Testament te vertalen. Dat verscheen in 1892 of 1893. In 1895 volgde een herziene uitgave van de hele Bijbel. Het Indonesische Bijbelgenootschap spreekt van vijftien delen. Datzelfde jaar verscheen in Den Haag een tweedelig Javaans woordenboek.

Hij schreef ook spraakkunsten van het Javaans, woordenboeken in beide richtingen en een verzameling Javaanse uitdrukkingen. In 1884 verscheen in Leiden een bundel Javaanse psalmen en gezangen. Volgens Wikipedia zette hij psalmen op Javaanse zangwijzen, zodat ze gezongen konden worden zoals Javanen gewend waren te zingen.

Zijn vertaling werd geliefder bij het publiek dan die van Gericke, schrijft het Indonesische Bijbelgenootschap. Ze werd in de twintigste eeuw opnieuw herzien, en in 1949 en 1950 verscheen een nieuwe volledige Javaanse Bijbel. Zo gaat het met vertalingen. Elke generatie bouwt verder op het werk van de vorige.

De Nederlandse regering benoemde hem tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw, om zijn taalwerk. In 1896 nam hij afscheid van het Bijbelgenootschap. Een herziening van het Nieuwe Testament kwam nog in 1897.

KAYU APU

Zijn laatste jaren bracht hij door in Kayu Apu, bij Kudus, aan de zuidkant van de berg Muria. Volgens Wikipedia woonde hij daar vanaf 1902 bij zijn schoonzoon, de zendeling Johann Fast. Dat heb ik niet verder kunnen nagaan.

Op 6 juni 1904 overleed Pieter Jansz in Kayu Apu. Hij was drieëntachtig jaar. Het biografisch woordenboek van 1931 spelt de plaats als Kapi-Apoe. Het laatste deel van zijn herziene Bijbel verscheen in 1906, twee jaar na zijn dood.

Wilhelmina overleefde hem vijf jaar. Ze stierf in 1909. Ze was in 1830 geboren en had Nederland sinds 1851 niet meer gezien.

TWEE GRAVEN AAN DE VOET VAN DE MURIA

Ik heb geprobeerd om in dit hoofdstuk niets te vertellen wat ik niet kon nagaan. Daardoor blijft er veel open. Ik weet niet hoe de vijf van 1854 heetten. Ik weet niet wat Pieter Jansz voelde toen hij in 1848 zijn vrouw verloor, of toen Tunggul Wulung hem een trotse westerling noemde. Zijn dagboek bestaat. Een keuze daaruit verscheen in 1997 onder de titel *Tot heil van Java's arme bevolking*. Misschien leest iemand van jullie het ooit en vult aan wat ik nu moet openlaten.

Wat ik wel weet, is dit. Hij was een schoolmeester die kinderboekjes schreef. Hij ging naar een land waar hij nooit meer uit wegging. Hij doopte er vijf mensen en wachtte. Hij schreef op wat de kolonie met Java deed, ook toen dat hem niets opleverde. En hij zat aan het eind van zijn leven in Solo naast een Javaanse geleerde, terwijl een kring mensen luisterde of de woorden van Jezus als hun eigen taal klonken.

Op een foto in een Indonesische scriptie staat een graf in Kayu Apu, bij Kudus. Het is het graf van Pieter Jansz en zijn vrouw, aan de voet van de berg Muria, in de streek waar zijn vijf dopelingen ooit begonnen.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 25 september 1820 in Amsterdam; onderwijzer in Delft en schrijver van

schoolboeken; het verlies van zijn vader en zijn vrouw in 1848 en de aanmelding bij de Doopsgezinde Zendingsvereniging; huwelijk met Jacoba Wilhelmina Frederica Schmilau in 1851; aankomst in Batavia op 15 november 1851; nooit teruggekeerd naar Nederland; de breuk met zijn eerste werkgever bij Jepara; de doop van vijf Javanen op Paaszondag 16 april 1854; het plan voor christelijke landbouwnederzettingen; zijn kritiek op het koloniale beleid; terugtrekken in 1881 en opvolging door zijn zoon Pieter Anthonie; het dorp Margorejo (1882); de Javaanse Bijbelvertaling met de herziene volledige uitgave van 1895; de samenwerking met Djojo Soepono in Surakarta; ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw; overlijden op 6 juni 1904 in Kayu Apu; Wilhelmina overleden in 1909.

Alleen uit eigen getuigenis of organisatie: de ruzie over suiker en rijst met zijn eerste werkgever (uit zijn eigen dagboek, via Hoekema); zijn kritiek op het koloniale bewind zoals die in zijn dagboek en verslagen staat; het aantal leden in 1858 en de huidige ledentallen van de kerk (uit zendingsverslagen en kerkelijke bronnen).

Onbevestigd: de toewijzing van het Muriagebied en de intrekking van zijn zendingstoelating door de gouverneur-generaal in 1860 en zijn weigering om toelating aan te vragen (alleen in een Engelstalige samenvatting van Hoekema's werk gevonden); de naam van zijn eerste vrouw; de naam en achtergrond van de landeigenaar bij Jepara; de datum 8 augustus 1851 en het schip Gelderland; het gesprek met de gouverneur-generaal in 1851; het begin bij de belaaers; de exacte titel van zijn geschrift over landontginning; de namen van de Javaanse voorgangers Pasrah Karso en Pasrah Noeriman; zijn laatste jaren bij schoonzoon Johann Fast; de precieze verschijningsjaren van het Nieuwe Testament (1888 of 1890) en het Oude Testament (1892 of 1893); de eerste ontmoeting met Tunggul Wulung (één bron).

Duiding: of het cultuurstelsel en het toelatingsbeleid van het gouvernement het werk van Jansz remden of hem juist tot zijn landbouwplan brachten, is een vraag van interpretatie. De bronnen noemen beide.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Bibliothèque nationale de France, persoonsrecord Jansz, Pieter (1820-1904)
2. De Bie en Loosjes, Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland, deel 4, lemma Jansz (DBNL)
3. DBNL, auteurspagina P. Jansz, onderwijzer te Delft
4. Wikipedia (Engels), Pieter Jansz
5. Anabaptist World (Mennonite World Review), "The first non-Western Mennonites"
6. Anabaptist World (The Mennonite), "Before Pieter Jansz there was Tunggul Wulung", 1 september 2012
7. Mennonite Quarterly Review, boekbesprekingen januari 2004 (Hoekema, Dutch Mennonite Mission in Indonesia)
8. Indah Apriyani, scriptie Universitas Diponegoro (2020) over Pieter Jansz in Jepara 1852-1881
9. Lembaga Alkitab Indonesia, "Presenting Good News in Javanese: From Bruckner, Gericke to Janz"
10. Wikipedia (Engels), H. C. Klinkert
11. Wikipedia (Engels), Javanese Mennonite Church
12. Alle G. Hoekema, Doopsgezinde Bijdragen 51 (2025), over doopsgezinden in Oost-Indië
13. AMBS, Dutch Mennonite Mission in Indonesia: Historical Essays

Kaatje Dierckx: het meisje uit Ossendrecht dat bleef

Op 7 november 2000 waren Nederlandse pelgrims bijeen in de Sint-Pieter in Rome. Het was de Nederlandse Dag van het jubeljaar, en ze waren gekomen om door de Heilige Deur te gaan. Paus Johannes Paulus II sprak hen toe. Halverwege zijn toespraak noemde hij één naam. Hij sprak over de “schitterende figuur van zuster Marie Adolphine Dierckx”, die met haar medezusters in China de marteldood had gevonden. Vijf weken eerder, op 1 oktober, had hij haar heilig verklaard.

Voor veel mensen buiten Brabant was die naam onbekend. In Ossendrecht, een dorp in West-Brabant vlak bij de Belgische grens, kenden ze haar. Daar heette ze gewoon Kaatje. Ze was een meisje uit het dorp geweest dat in een fabriek had gewerkt en andermans huis had schoongehouden. Op haar drieëndertigste ging ze naar China om voor weeskinderen te zorgen. Een jaar later werd ze in de stad Taiyuan gedood, samen met zes andere zusters, twee bisschoppen, drie paters en een groep Chinese christenen.

Ze schreef geen boeken. Er zijn geen preken van haar, geen dagboek dat ik heb kunnen vinden, en bijna geen woorden die ze zelf zei. Wat

we van haar weten, is weinig, en een deel ervan komt uit heiligenlevens die haar orde later liet schrijven. Ik zal in dit hoofdstuk steeds zeggen waar iets vandaan komt.

Het begint in een dorp waar haar naam al vroeg in de war raakte.

EEN VERGISSING IN HET REGISTER

Anna Catharina werd geboren op 8 maart 1866 in Ossendrecht. Thuis noemden ze haar Kaatje. Haar achternaam staat in de bronnen in zoveel vormen dat je er een lijstje van kunt maken: Dierkx, Dierckx, Dierks, Dirks, Dierk. Het Vaticaan schreef bij de heiligverklaring “Ann Dierk”. De paus zei in zijn toespraak Dierckx. In het Biografisch Woordenboek van Nederland staat ze onder Dirks, met als voornamen Judoca Catharina.

Over die verwarring bestaat een opvallend verhaal. Volgens de Engelstalige Wikipedia liet haar vader haar als driejarige inschrijven als overleden. Het was een zusje dat gestorven was, en de fout zou in de registers zijn blijven staan. Ik heb dit niet kunnen controleren in de bron waarop Wikipedia zich lijkt te baseren, het Biografisch Woordenboek. Het is goed mogelijk dat het klopt. Maar zolang ik het niet zelf heb kunnen nagaan, vertel ik het als een verhaal dat rondgaat.

ZES KINDEREN EN GEEN MOEDER

Kaatje was een van zes kinderen. Haar moeder heette Judoca, en ze stierf toen Kaatje nog jong was. Dat staat zowel in de Engelstalige Wikipedia als in de verzameling martelaarsverhalen van de Britse auteur Paul Hattaway. Of die twee los van elkaar staan, weet ik niet. Ze zijn het in elk geval met elkaar eens.

Over het gezin daarna lopen de bronnen uiteen. Wikipedia spreekt van een arm gezin. Omroep Brabant schreef in 2025 dat ze op-

groeide als dochter van de plaatselijke bakker. Dat hoeft elkaar niet uit te sluiten, want ook een bakker kon arm zijn. Het laat wel zien hoe weinig er over haar jeugd zeker is.

Hattaway vertelt nog iets anders. Hij baseert zich op een boek dat in 2000 verscheen bij de heiligverklaring, *The Newly Canonized Martyr-Saints of China*. Volgens die bron kon haar vader na de dood van zijn vrouw niet voor zes kinderen zorgen. Buren die Jezus volgden, namen de kinderen op. Bij hen leerde Kaatje bidden en de Bijbel kennen. Het is een mooi verhaal over gewone mensen die een gezin in nood opvingen. Ik heb er buiten deze heiligenlevens geen bevestiging voor gevonden.

Wat je ook kiest om te geloven: een meisje dat jong haar moeder verliest, weet vroeg dat het leven geen vanzelfsprekendheid is. Wie heeft er voor jou gezorgd toen dat nodig was?

EEN FABRIEK EN ANDERMANS HUIS

Toen Kaatje oud genoeg was, ging ze werken. Ze werkte eerst in een fabriek. Volgens Wikipedia was het een fabriek waar cichorei werd verwerkt, de gebrande wortel die in die tijd veel als koffievervanger werd gedronken. Daarna werd ze dienstmeid. Die twee banen, fabriek en dienstbode, noemen zowel Wikipedia als Hattaway.

Hattaway voegt eraan toe dat ze haar loon afstond aan het gezin dat haar had opgenomen, en dat ze later in dienst kwam bij een rijke familie. Ook dat komt uit het heiligenleven van 2000.

Het waren de banen van een meisje zonder opleiding en zonder geld. Lange dagen, weinig loon, en werk dat niemand zag zolang het goed gedaan was. Later, in China, zou ze in een weeshuis werken. Ook daar deed ze werk dat niet opviel. Volgens Hattaway nam ze elke taak aan zonder te klagen. Volgens Wikipedia had ze er de

leiding over de wasserij. Dat laatste heb ik in geen andere bron teruggevonden.

ANTWERPEN, 1893

Ergens in die jaren groeide in Kaatje het verlangen om haar hele leven aan God te geven. Volgens Hattaway vroeg iemand haar waarom ze in het klooster wilde. Ze antwoordde dat ze voor de Heer wilde lijden. Die uitspraak is overgeleverd via het heiligenleven en ik geef haar daarom alleen weer zoals die bron haar navertelt.

In 1893 trad ze in bij de Franciscanessen Missionarissen van Maria in Antwerpen. Dat Antwerpen de plaats was, schrijven zowel Wikipedia als Omroep Brabant. Het jaartal 1893 vond ik alleen bij Wikipedia.

Voor een lezer die de katholieke kerk niet van binnen kent, een korte uitleg. Wie in een klooster intreedt, begint als novice: een proeftijd waarin je leert leven als zuster en waarin de orde en jijzelf nagaan of het de goede weg is. Daarna leg je geloften af, beloften voor God van armoede, zuiverheid en gehoorzaamheid. Een zuster krijgt bij haar intrede vaak een nieuwe naam. Kaatje werd zuster Marie-Adolphine.

De Franciscanessen Missionarissen van Maria volgden de manier van leven van Franciscus van Assisi, de heilige van eenvoud en armoede, en ze waren gericht op zending buiten Europa. Een meisje dat bij zo'n orde intrad, koos daarmee ook voor de mogelijkheid dat ze ver weg gestuurd zou worden.

DRIE FRANÇAISES, TWEE ITALIAANSE, EEN BELGISCHE EN KAATJE

In 1899 werd ze met zes andere zusters naar China gestuurd. Volgens een proefschrift van de Universiteit Leiden begon ze in mei

1899 met de zorg voor Chinese weeskinderen in Taiyuan, de hoofdstad van de provincie Shanxi in het noorden van China. Hattaway geeft 1898 als jaar van aankomst. De meeste bronnen houden het op 1899.

Het Vaticaan noemt de zeven bij naam. De leidster was Marie-Hermine de Jésus, geboren als Irma Grivot, uit Frankrijk. Verder Marie de la Paix (Maria Anna Giuliani) en Marie-Claire (Clelia Nanetti) uit Italië, Marie de Sainte-Nathalie (Jeanne-Marie Kerguin) en Marie de Saint-Just (Anne Moreau) uit Frankrijk, en Marie-Amandina (Paula Jeuris) uit het Belgische Schakkebroek. Kaatje was de enige Nederlandse. De zusters waren tussen de vijftientwintig en zesendertig jaar oud.

Volgens de levensbeschrijving van Jeanne-Marie Kerguin had bisschop Francesco Fogolla de groep zelf uitgekozen. Fogolla en Gregorio Grassi waren de twee Italiaanse franciscaanse bisschoppen van de missie in Shanxi.

Ik vind het iets bijzonders, zeven vrouwen uit vier landen die samen naar het binnenland van China reizen, naar een land dat niet het hunne was. Ze gingen omdat ze geloofden dat ze geroepen waren.

EEN WEESHUIS IN SHANXI

Over hun werk in Taiyuan zijn de bronnen kort. Ze zorgden voor weeskinderen in een weeshuis dat bij de franciscaanse missie hoorde. Wikipedia noemt een aantal van ongeveer tweehonderd kinderen. Dat getal vond ik niet in andere bronnen, dus neem het met voorzichtigheid. Hattaway schrijft over de groep als geheel dat ze ook zieken verpleegden en vrouwen leerden naaien en borduren.

Wie de geschiedenis van dit werk vertelt, moet ook de omgeving noemen. De katholieke missie in Shanxi was oud: de eerste missio-

narissen kwamen er in 1633, schrijft Wikipedia op grond van historische literatuur. Protestantse kerken ontstonden er vanaf 1865. De missionarissen kwamen uit de landen die in die jaren steeds meer invloed in China kregen. De franciscaanse historicus Dominic Monti spreekt over martelaren die terechtkwamen tussen politieke stromingen. Voor de tegenstanders van die buitenlandse invloed hoorden de kerken bij het Westen.

Kaatje zelf had daar geen stem in. Ze zorgde voor kinderen en bad. Ze werd, zonder dat ze het koos, gezien als deel van iets dat veel groter was dan zichzelf.

HET EDICT VAN 1 JULI

In 1900 bereikte de Bokseropstand zijn hoogtepunt. De Bokkers waren een beweging in Noord-China die buitenlanders en Chinese christenen aanviel en alles vernielde wat met het Westen te maken had, zo vatte Omroep Brabant het samen. In juni 1900 verklaarde het keizerlijke hof de westerse mogendheden de oorlog.

In maart 1900 was Yuxian gouverneur van Shanxi geworden. Op 1 juli vaardigde hij een edict uit, een officieel bevel. Buitenlandse missionarissen moesten worden weggestuurd. Chinese christenen moesten hun geloof afzweren, op straffe van de dood. Dat edict noemen zowel het Vaticaan als de franciscaanse geschiedschrijving.

Over de dagen daarna vertellen de heiligenlevens een verhaal dat ik je niet wil onthouden, met de kanttekening dat het uit de orde zelf komt. Bisschop Fogolla zou de zusters hebben aangeraden Chinese kleren aan te trekken en zich op een afgelegen plek te verbergen. Moeder Marie-Hermine weigerde. Volgens haar levensbeschrijving vroeg ze de bisschop of ze met hem mochten sterven. Of Kaatje zelf iets zei, weten we niet.

Op de middag van 5 juli, zo schrijft de franciscaanse historicus Dominic Monti, overviel een menigte de missiepost. Vijf franciscanen werden opgepakt, de zeven zusters, elf Chinese leden van de derde orde en vier andere medewerkers. De derde orde is een vorm van franciscaans leven voor mensen die niet in een klooster wonen. Zes van die Chinese mannen waren seminaristen, jonge mannen die zich voorbereidden op het priesterschap.

MAANDAG 9 JULI 1900

Op 9 juli 1900 werden de gevangenen naar de residentie van de gouverneur gebracht. Daar werden ze gedood. In Taiyuan stierven die dag tientallen christenen, katholiek en protestant. Onder hen waren protestantse zendelingen met hun vrouwen en kinderen, en naast de buitenlanders een groep Chinese gelovigen die in de lijsten van het Vaticaan bij naam genoemd staan. De historicus Nat Brandt noemde het later de grootste afzonderlijke ramp in de geschiedenis van de evangelische zending.

Kaatje werd met het zwaard onthoofd. Dat schrijven het Leidse proefschrift, Omroep Brabant en de franciscaanse bronnen. Ze was vierendertig.

Over de laatste minuten van de zusters bestaat een verhaal dat in de ordesliteratuur steeds terugkomt. De zusters zouden het Te Deum hebben gezongen, een oude lofzang van dankbaarheid aan God. Ze zouden als laatsten zijn gedood, na de bisschoppen en paters. Ze knielden en baden. Moeder Marie-Hermine zou als laatste zijn gestorven. Deze details komen uit de levensbeschrijving van Marie-Hermine en uit de heiligenlevens die bij de zalig- en heiligverklaring zijn gemaakt. Ik vertel ze zoals die bronnen ze vertellen, en ik laat het geweld zelf liever rusten.

WAT DE GETUIGEN WEL EN NIET ZAGEN

Hier moet ik eerlijk zijn over wat historici van die dag weten. Dat de christenen op 9 juli 1900 in Taiyuan werden gedood, staat vast. Hoe het precies ging, is minder zeker.

De historicus Roger Thompson heeft erop gewezen dat de bekendste verslagen komen van mensen die het niet zelf gezien kunnen hebben. Hun verhalen lijken volgens hem op oudere martelaarsliteratuur. Hij twijfelt ook aan de rol van Yuxian en legt meer nadruk op het geweld van de menigte. De historicus Anthony Clark kwam tot een ander oordeel: de verslagen uit die tijd zijn het over de grote lijn met elkaar eens.

Dat raakt ook de verhalen over Kaatje. De gezongen lofzang, het knielen, de volgorde van sterven: het kan allemaal zo gegaan zijn. Het komt alleen uit bronnen die met liefde en vanuit geloof geschreven zijn, door een orde die haar zusters eerde. Dat maakt ze niet onwaar. Het maakt ze wel getuigenissen in plaats van verslagen.

Na de opstand moest de provincie Shanxi een schadevergoeding betalen. Met een deel van dat geld werd in 1901 een universiteit in Taiyuan gesticht, met de Britse baptist Timothy Richard als eerste kanselier. Ook dat hoort bij dit verhaal. De dood van de christenen werd na afloop een zaak tussen China en de buitenlandse machten.

ZALIG IN 1946, HEILIG IN 2000

In de katholieke kerk kan iemand na een lang onderzoek zalig worden verklaard. Dat betekent dat de kerk erkent dat deze persoon bij God is en dat gelovigen hem of haar mogen eren. Bij een martelaar, iemand die om het geloof is gedood, is daarvoor geen wonder nodig. Heiligverklaring is de volgende stap: de verering geldt dan voor de hele wereldkerk.

Op 24 november 1946 werd Kaatje door paus Pius XII zalig verklaard, samen met haar medezusters. Bij die gelegenheid verscheen een devotieboekje over haar. In 1951 schreef Louis Lockefeer een toneelstuk over haar. Het heette *Ik ben uw brandhout*.

Ruim een halve eeuw later volgde de heiligverklaring. Op 1 oktober 2000 verklaarde Johannes Paulus II honderdtwintig martelaren van China heilig. Onder hen waren Chinese gelovigen en buitenlandse missionarissen, gedood tussen 1648 en 1930. Zuster Marie-Adolphine was een van hen. Volgens Omroep Brabant is ze de enige vrouw uit Noord-Brabant die heilig is verklaard.

EEN KAPEL WAAR HAAR HUIS STOND

In Ossendrecht hebben ze haar niet vergeten. Op de plek waar haar geboortehuis stond, kwam in 1954 een kapel. In 1966 werd het pand ernaast gekocht en afgebroken, zodat het plein groter kon worden. Het heet nu het Adolphineplein. In 1983 werd de eerste kapel vervangen door een nieuwe. Op 29 mei van dat jaar opende bisschop Hubertus Ernst van Breda haar. Binnen staat een wit beeld van de zuster. In de Sint-Gertrudiskerk van het dorp staan nog twee beelden van haar, een van steen en een van hout. Er komen pelgrims naar de kapel.

Voor veel protestantse lezers ligt heiligenverering niet voor de hand. Ik begrijp wel wat een dorp doet als het een kapel bouwt waar het huis van een arm meisje stond. Het zegt: zij hoort bij ons.

Wat er van Kaatje overblijft, zijn vooral de plekken en de data. Haar eigen stem is bijna helemaal verdwenen. Misschien past juist dat bij haar. Ze was een vrouw die haar werk deed zonder dat iemand het opschreef.

EEN MONUMENT ZONDER GLITTER

In oktober 2025, vijftienvintig jaar na de heiligverklaring, werd naast de kapel een kunstwerk gezegend. Het werd ontworpen door Paul Versijp uit Bergen op Zoom. Johan den Ouden, voorzitter van de Stichting Zuster Marie-Adolphine, noemde het tegen Omroep Brabant “een sober monumentje zonder glitter of glamour”. Dat paste volgens hem bij wie ze was.

Den Ouden zei ook dat ze tot dan toe vooral in de kapel en de kerk werd geëerd. Met het kunstwerk zou ze voortaan midden in het dorp staan, tussen de mensen.

Hoe zou jij het vinden om zo herinnerd te worden? Niet om wat je zei of schreef. Om waar je bleef.

Ik denk aan die titel van het toneelstuk uit 1951. *Ik ben uw brandhout*. Brandhout is niets bijzonders. Je ziet het niet meer als het vuur eenmaal brandt. Kaatje Dierkx werkte in een fabriek, in andermans huis en in een weeshuis aan de andere kant van de wereld. Toen het gevaarlijk werd, bleef ze bij de kinderen en bij haar zusters.

Op het Adolphineplein in Ossendrecht staat nu een sober beeld, midden tussen de huizen, naast de kapel op de plek waar ze geboren werd.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in 1866 in Ossendrecht (datum 8 maart volgens Wikipedia op basis van het Biografisch Woordenboek); intrede bij de Franciscanessen Missionarissen van Maria in Antwerpen; vertrek naar China met zes medezusters en werk in het weeshuis in Taiyuan vanaf 1899; het edict van gouverneur Yuxian van 1 juli 1900; haar dood door onthoofding op 9 juli 1900 in Taiyuan, samen met haar medezusters, de bisschoppen

Grassi en Fogolla, andere franciscanen en Chinese christenen; zaligverklaring op 24 november 1946; heiligverklaring op 1 oktober 2000; de toespraak van de paus tot Nederlandse pelgrims op 7 november 2000; de kapel op de plaats van haar geboortehuis; het kunstwerk van 2025.

Alleen uit heiligenlevens en ordesliteratuur: de opvang van de kinderen door gelovige burens; dat ze haar loon aan dat gezin gaf; haar antwoord dat ze voor de Heer wilde lijden; dat ze elk werk zonder klagen deed; het advies van bisschop Fogolla om te vluchten en de weigering van Marie-Hermine; het zingen van het Te Deum, het knielen en de volgorde waarin de zusters stierven.

Onbevestigd: de inschrijving als overledene op haar derde (alleen Wikipedia); het jaartal 1893 voor haar intrede, het aantal van tweehonderd weeskinderen en haar leiding over de wasserij (alleen Wikipedia); de cichoreifabriek als werkplaats (alleen Wikipedia, de fabriek zelf ook bij Hattaway); dat haar vader bakker was (alleen Omroep Brabant, terwijl andere bronnen van een arm gezin spreken); het jaar van aankomst (Hattaway: 1898, andere bronnen: 1899); de gevangenneming op 5 juli (alleen de franciscaanse historicus Monti).

Duiding: historici verschillen van mening over de verslagen van 9 juli 1900. Roger Thompson betwijfelt of de bekendste verslagen van ooggetuigen komen; Anthony Clark ziet overeenstemming in de grote lijn. Het Biografisch Woordenboek van Nederland (lemma Dirks) en het artikel van Charles Caspers over de verering in Ossendrecht (2005) konden voor dit hoofdstuk niet worden ingezien.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Johannes Paulus II, toespraak tot Nederlandse pelgrims, 7 november 2000 (rkkerk.nl)

2. Vaticaan, Agostino Zhao Rong en 119 gezellen, martelaren in China, 1 oktober 2000
3. Omroep Brabant, "Kunstwerk voor Kaatje: ze gaf haar leven voor haar kinderen" (2025)
4. A. Pos, Het paviljoen van porselein, proefschrift Universiteit Leiden (2008)
5. Paul Hattaway (Asia Harvest), "1900: Anna-Catharina Dierks"
6. Paul Hattaway (Asia Harvest), "1900: Irma Grivot"
7. Paul Hattaway (Asia Harvest), "1900: Jeanne-Marie Kerguin"
8. Dominic Monti, "26 Franciscan Martyrs in China", Franciscan Tradition
9. Meertens Instituut, Bedevaart in Nederland, beeldgalerij Ossendrecht
10. Wikipedia (Engels), "Marie-Adolphine"
11. Wikipedia (Engels), "Taiyuan massacre"
12. Wikipedia (Engels), "Amandina of Schakkebroek"
13. Komoot, "Adolphinekapel, geboortehuis van Kaatje Dierkx"

Jacqueline van Andel-Rutgers: de boekhandel in Solo die tot Suriname reikte

Ergens in Surakarta, een stad in Midden-Java die vaak Solo wordt genoemd, stond een boekhandel. Wie hem opende, was een Nederlandse vrouw. Van daaruit gingen boeken en lectuur naar Midden- en Oost-Java. Ze gingen naar Javanen die naar Sumatra waren getrokken. En ze gingen de oceaan over, naar Javaanse arbeiders in Suriname.

Hoe de winkel heette, weet ik niet. Ook het adres heb ik niet kunnen vinden, en evenmin wie er achter de toonbank stond. Wat vaststaat, is waar de boeken heen gingen. Dat staat in de uitgebreide studie over haar leven, en in de bespreking daarvan door een historicus.

De vrouw heette Jacqueline Cornélie van Andel-Rutgers. Ze was de dochter van een bekende gereformeerde hoogleraar. Ze kwam als verpleegster naar Java, trouwde met een zendeling en bleef dertig jaar in Solo. Ze stichtte scholen in tientallen afgelegen dorpen, schreef brochures en bracht Javaanse vrouwen bij elkaar. Ze deed dat in een kerk die vrouwen in de zending nog geen officiële plaats gaf.

Over haar is minder te vinden dan over de meeste mensen in dit boek. Er is één degelijke biografie, maar wat ik zelf kon nalezen, is beperkt. Dit hoofdstuk is dus korter dan de andere. Ik heb liever een kort verhaal dat klopt dan een lang verhaal dat ik zelf heb ingevuld.

Het begint in een havenstad in Zeeland.

AKTE 352, VLISINGEN

Jacqueline Cornelia Rutgers werd geboren op 15 november 1874 in Vlissingen. Een dag later werd ze ingeschreven bij de burgerlijke stand, onder aktenummer 352. In de akte staat haar vader vermeld als predikant, zevenendertig jaar oud. Haar moeder heette Cornelia Catharina Hermance Guije. Bij haar staat geen beroep.

Haar geboorteplaats ligt dus in Nederland. De akte zelf ligt in het Zeeuws Archief en is na te lezen.

Haar vader, Frederik Lodewijk Rutgers, kwam uit het noorden. Hij was op 26 november 1836 geboren in Breede, in de gemeente Warffum in Groningen. Hij studeerde theologie in Groningen en promoveerde daar. Daarna was hij predikant in een rij gemeenten, onder meer van 1867 tot 1874 in Brummen. In 1874 kwam hij naar Vlissingen, het jaar waarin zijn dochter er werd geboren. Lang bleef het gezin er niet. In 1877 vertrok hij naar 's-Hertogenbosch.

Vanaf 1880 was hij hoogleraar aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij was een predikant van de Doleantie, een kerkelijke afscheiding van gereformeerde gemeenten uit de Nederlandse Hervormde Kerk. Jacqueline kwam dus uit een gezin dat midden in die beweging stond. Later behoorde ze tot de Gereformeerde Kerken in Nederland, kortweg de GKN. In de Amsterdamse bevolkingsregisters staat ze ingeschreven. Over haar jeugd en opleiding heb ik verder niets kunnen vinden.

“EEN NAAM DER ZWAKHEID”

Om haar leven te begrijpen, moet je weten hoe haar kerk over zending dacht. In 1894 namen de Gereformeerde Kerken het zendingswerk in het zuiden van Midden-Java over van de Nederlandsche Gereformeerde Zendingsvereniging.

Twee jaar later, op de synode van Middelburg in 1896, ging Abraham Kuyper een stap verder. Een synode is de landelijke vergadering van de kerk, waar afgevaardigden samen besluiten nemen. Kuyper vond het woord “zendeling” en alles wat ervan was afgeleid geen goed woord. Hij noemde het, zo schrijft de historicus Chris de Jong, “een naam der zwakheid”. Volgens De Jong hield lang niet iedereen zich daaraan.

Voor een vrouw lag het nog ingewikkelder. De gereformeerde zending was volgens dezelfde historicus een mannenbolwerk, in elk geval in de formele kant van het werk. Een vrouw kon wel naar het zendingsveld gaan. Maar een officiële uitzending van vrouwen als zendingswerkers kwam pas begin jaren dertig.

Hoe ga je ergens heen als er voor jou nog geen plek is?

EEN ZIEKENHUIS IN DJOKJA

Er was wel een plek voor verpleegsters. In 1897 was in Yogyakarta, toen vaak Djokja genoemd, het Petronella Hospitaal geopend. De recensent van haar biografie noemt het een bekend ziekenhuis.

In 1900 kwam Jacqueline Rutgers in Yogyakarta aan. Ze ging er in het Petronella Hospitaal als verpleegster werken.

Java was in die jaren een Nederlandse kolonie. Nederlands-Indië werd bestuurd door het gouvernement, met een gouverneur-generaal aan het hoofd.

Over haar jaren in Djokja weet ik weinig. Ik weet niet op welke afdeling ze werkte. Ik weet ook niet of ze Javaans leerde in het ziekenhuis of pas later.

EEN HUWELIJK EN EEN ONTSLAG

In 1912 trouwde Jacqueline met Huibert Antonie van Andel, een zendeling van de Gereformeerde Kerken. Met haar huwelijk verliet ze de zendingsdienst. Ze was toen zevenendertig of achtendertig.

Het echtpaar ging wonen in Surakarta. Dat die stad voor de gereformeerde zending openging, was niet vanzelfsprekend. Volgens de recensent van haar biografie gebeurde het door ingrijpen van de gouverneur-generaal, A.F.W. Idenburg. Hij was zelf lid van de Gereformeerde Kerken.

Het is goed om dat feit gewoon te noemen. De opening van een zendingsveld hing hier af van de hoogste bestuurder van de kolonie, die tot dezelfde kerk behoorde. Wat Javanen in Solo daarvan vonden, staat niet in de bronnen die ik kon inzien.

Vanaf dat jaar was Jacqueline geen zendingsverpleegster meer. Op papier was ze de vrouw van de zendeling. In de praktijk werd ze veel meer.

LECTUUR EN ONDERWIJS: HAAR TERREIN

Uit de bespreking van haar biografie blijkt een duidelijke taakverdeling. De verspreiding van Bijbels en lectuur, en het onderwijs voor Javanen, waren haar specialiteit. Haar man liet die terreinen geheel aan haar over.

Ze schreef brochures. Ze vertaalde een Engels boekje over de islam. De titels van die geschriften heb ik niet gevonden. Ook weet ik niet in welke taal ze verschenen.

Het meest opvallend is wat ze in de dorpen deed. Ze stichtte scholen in tientallen afgelegen dorpen, in het Javaans desa's genoemd. Een exact aantal geeft de bespreking niet. Ook hoe de scholen werden betaald, wie er les gaven en hoeveel kinderen er kwamen, kon ik niet controleren. Misschien staat het in het proefschrift. Ik ga er niet naar raden.

Wat moet het betekend hebben voor een kind in een dorp ver van de stad om te leren lezen? Ik kan het niet invullen met namen. De bronnen die ik kon openen noemen geen enkele leerling, geen onderwijzer en geen Javaanse helper bij naam. Ik vind het een gemis. Het werk werd gedaan door meer mensen dan één Nederlandse vrouw, maar hun namen zijn in de stukken die ik zag niet bewaard.

BOEKEN OVER ZEE

En dan de boekhandel. Jacqueline opende hem in Solo. Volgens de bespreking bediende de winkel Midden- en Oost-Java. Maar hij leverde ook aan Javaanse migranten op Sumatra en zelfs in Suriname.

Die laatste plaats vraagt om uitleg. Vanaf 1890 bracht Nederland Javaanse contractarbeiders naar Suriname. De eerste groep bestond uit vierennegentig mensen. Bij een herdenking in 2023 sprak minister Dijkgraaf over de bouwvallige barakken, de slechte betaling en het slechte voedsel waarmee zij te maken kregen. Velen waren met valse beloften overgehaald.

Die Javanen leefden een oceaan van huis. Sommigen van hen lazen dus boeken die uit een winkel in Solo kwamen. Welke boeken dat waren, en hoeveel, weet ik niet. Maar het beeld blijft hangen: lectuur uit Midden-Java, aan de andere kant van de wereld.

VROUWEN BIJ ELKAAR

Jacqueline had oog voor vrouwen. Ze bevorderde het werk onder en door vrouwen in de Javaanse kerk. Een van de manieren waarop ze dat deed: ze organiseerde conferenties voor Javaanse vrouwen. Die vrouwen waren al bij zulk werk betrokken in hun eigen kerk, de GKJ, de Javaanse kerk die uit dit zendingswerk voortkwam.

Ik had graag de namen van die vrouwen genoemd. Ik had graag geweten waarover ze spraken. Ook dit kan ik niet. Wat vaststaat is dat er Javaanse vrouwen waren die in hun gemeenten werk deden, en dat Jacqueline hen samenbracht.

Haar biografie besteedt een apart deel van haar boek aan dit werk onder Javaanse vrouwen, en aan de vrouw in kerk en zending. Ze schrijft ook over de eerste zendingszusters. Begin jaren dertig gingen enkele zendende kerken er officieel toe over Nederlandse vrouwen als zendingszusters naar Midden-Java te sturen. De bespreking noemt vier van hen: Sarah J. Bos, Louise Goemaat, C. Baarbé en A. Hoeksema.

Jacqueline was toen al bijna twintig jaar in Solo aan het werk, zonder zo'n officiële titel. De recensent rekent haar tot de eerste gereformeerde vrouwen die in de zending een duidelijk stempel zetten. Hij noemt haar inzet, ondanks alle bezwaren rond het woord zendeling, buitengewoon.

Eerlijk is wel dat ze niet de allereerste was. De Salatiga-zending, een ander zendingswerk in Midden-Java, stuurde al in 1915 een vrouwelijke zendeling uit. Dat valt buiten het boek over Jacqueline, maar het hoort bij het beeld.

EEN EIGEN, GEREFORMEERDE WEG

Wat dreef haar? Haar biografie beschrijft haar zendingstheologie in een apart hoofdstuk. Ik heb dat hoofdstuk niet kunnen lezen. Uit de bespreking haal ik één zin van de biografie, in eigen woorden: Jacqueline en haar man gingen hun eigen gereformeerde weg.

De recensent zet daar een vraag bij. Hoe ver kon je in Midden-Java je eigen weg gaan? De Javaanse samenleving en het koloniale bestuur bepaalden mee wat er kon. Volgens hem besteedt het boek daar te weinig aandacht aan. Het vertelt het verhaal van binnenuit, vanuit de zending.

Ik vind dat een terechte vraag, ook voor dit hoofdstuk. Ik ken Jacqueline vooral via Nederlandse ogen. De Javaanse kant van haar verhaal is voor mij grotendeels stil gebleven.

Ken jij dat, dat je iemands werk ziet maar de mensen om hem heen niet? Dan begrijp je waar dit hoofdstuk tekortschiet.

1942

De periode in Solo die de bespreking noemt, loopt tot 1942. Dat jaar kantelde alles op Java. Op 1 maart 1942 vielen Japanse troepen het eiland aan. Negen dagen later gaf het Nederlandse gezag zich over. Ruim drie jaar bezette Japan Nederlands-Indië. Zo'n honderdduizend Nederlandse burgers en veel Indische Nederlanders kwamen in interneringskampen terecht.

Wat Jacqueline en haar man in die jaren meemaakten, weet ik niet. Ik heb geen bron gevonden die zegt of ze in een kamp zaten, of ze nog in Solo waren, of wanneer ze naar Nederland gingen. Ze was in 1942 zevenenzestig. Het is verleidelijk om hier een verhaal te vertellen dat bij andere zendelingen wel bekend is. Ik doe dat niet. Het is onbekend.

Op 15 augustus 1945 capituleerde Japan. Voor Indonesië begon daarna de strijd om de onafhankelijkheid.

EEN RIDDERORDE ZONDER DATUM

Ergens in haar leven werd Jacqueline van Anandel-Rutgers benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Het gaat om een koninklijke onderscheiding voor mensen die zich bijzonder voor de samenleving hebben ingezet. Ze staat in de registratie van de Kanselarij der Nederlandse Orden. De datum en de reden staan niet in de index die ik kon inzien.

Ik vermoed dat het met haar werk in Solo te maken had. Maar een vermoeden is geen feit, dus ik laat het bij deze zin.

SOEST, SEPTEMBER 1951

Jacqueline Cornelia van Anandel-Rutgers overleed op 3 september 1951. Ze was zesenzeventig jaar. De akte van overlijden werd op 6 september opgemaakt in Soest, in de provincie Utrecht. In de akte staat haar man vermeld, Huibert Antonie van Anandel, en ook haar ouders.

Waar ze precies stierf, kan ik niet met zekerheid zeggen. De index van het archief noemt een plaats die niet past bij een akte uit Soest. Omdat een overlijden in Nederland werd ingeschreven in de gemeente waar het gebeurde, ligt Soest het meest voor de hand. Bevestigd is dat niet.

Er gaat een kleine verwarring rond haar naam. Er was een jongere Jacqueline Cornelia Rutgers, geboren op 13 november 1908 in Hilversum. Wie online naar Jacqueline zoekt, komt ook haar tegen. Het zijn twee verschillende vrouwen.

WERKEN ZOLANG HET DAG IS

In 2004 promoveerde Rineke van der Woerd aan de Vrije Universiteit op een boek over haar leven. Ze gaf het de titel *Werken zolang het dag is*. Die woorden komen uit het evangelie van Johannes, waar Jezus zegt: *Ik moet de werken doen van Hem Die Mij gezonden heeft, zolang het dag is; er komt een nacht waarin niemand kan werken.* (Johannes 9:4).

Of dit vers voor Jacqueline zelf iets betekende, weet ik niet. Het is de titel die haar biografie koos. Maar het past bij wat ik van haar kon terugvinden. Jaren als verpleegster in Djokja. Dertig jaar in Solo. Scholen in afgelegen dorpen. Boeken die naar Sumatra gingen en naar Suriname.

Van haar eigen woorden heb ik niets teruggevonden. Wat over is, zijn een geboorteakte uit Vlissingen, een akte uit Soest, en een winkel in Solo waarvan ik de naam niet ken. Ergens in Suriname heeft een Javaanse arbeider ooit een boek opengeslagen dat uit die winkel kwam.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 15 november 1874 in Vlissingen, als dochter van predikant F.L. Rutgers en Cornelia Catharine Hermance Guije (geboorteakte); de loopbaan van haar vader als predikant en vanaf 1880 als hoogleraar aan de VU; haar overlijden op 3 september 1951, met akte in Soest en met Huibert Antonie van Andel als echtgenoot (overlijdensakte); haar benoeming tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau (registratie Kanselarij, datum onbekend); de verschijning van haar biografie in 2004.

Alleen uit één bron (de biografie, via de bespreking in BMGN): haar werk als verpleegster in het Petronella Hospitaal vanaf 1900;

haar huwelijk in 1912 en vertrek uit de zendingsdienst; haar werk in Surakarta van 1912 tot 1942; de rol van gouverneur-generaal Idenburg bij de opening van Surakarta; haar brochures, het vertaalde boekje over de islam, de scholen in tientallen dorpen, de boekhandel en de conferenties voor Javaanse vrouwen. Dit steunt op archiefonderzoek van de biografe, maar ik kon het proefschrift zelf niet inzien.

Alleen uit eigen getuigenis: geen. Ik heb geen uitspraken of geschriften van Jacqueline zelf online kunnen vinden.

Onbevestigd of onbekend: wat zij en haar man meemaakten in de Japanse tijd (1942 tot 1945); haar precieze sterfplaats (waarschijnlijk Soest); de naam van de boekhandel, het aantal scholen en de namen van Javaanse medewerkers en leerlingen; de datum en reden van haar ridderorde; of Johannes 9:4 haar eigen lijfspreuk was.

Duiding: de recensent noemt haar inzet buitengewoon en rekent haar tot de eerste gereformeerde vrouwen met een duidelijk stempel op de zending. Hij vindt ook dat haar biografie te veel van binnenuit vertelt en te weinig let op de Javaanse context. Die beperking geldt ook voor dit hoofdstuk.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Chris de Jong, recensie van A.A. van der Woerd, *Werken zolang het dag is*, in BMGN (Low Countries Historical Review)
2. Bibliotheek.nl, catalogusbeschrijving *Werken zolang het dag is* (Kok, 2004)
3. Open Archieven, geboortakte Jacqueline Cornelie Rutgers, Vlissingen 1874 (Zeeuws Archief)
4. Open Archieven, overlijdensakte Jacqueline Cornelie Rutgers, Soest 1951 (Het Utrechts Archief)

5. Open Archieven, registratie onderscheidingen, Van Andel-Rutgers (Nationaal Archief)
6. DBNL, biografisch woordenboek, lemma Frederik Lodewijk Rutgers
7. Open Archieven, gezinskaart Victor Henri Rutgers, Den Haag (naamgenote uit 1908)
8. Rijksoverheid, toespraak minister Dijkgraaf bij de herdenking van de Javaans-Surinaamse geschiedenis, 13 augustus 2023
9. NOS, Indië-herdenking over de strijd tegen Japan

Margot Alt: Moesje met de wezen

Op 22 augustus 1943 werd Margot Alt zestig jaar. Twee dagen later, op 24 augustus, werd ze op Java gearresteerd door de Japanse bezetter. Ze kreeg de doodstraf: onthoofding. Waarom precies, vermelden de bronnen die ik kon raadplegen niet. Wel staat vast dat het vonnis niet werd uitgevoerd. Volgens het archiefoverzicht van haar biograaf werd de straf omgezet in opsluiting, vanwege haar leeftijd. Ze was net zestig geworden, en dat redde haar leven.

In datzelfde jaar schreef ze haar levensverhaal op. Het handschrift ligt nu in de bibliotheek van de Vrije Universiteit in Amsterdam, naast haar dagboeken, haar prekenboek met ruim zeshonderd preken en een gedichtenbundel uit haar jeugd.

Wie was deze vrouw, dat een bezettingsmacht haar ter dood veroordeelde? In Nederland kennen pinkstergelovigen haar vooral van een liedbundel, *Glorieklokken*, en van een dagboekje met Bijbelteksten, *Het Volle Licht*. Op Java kenden ze haar als Moesje, de vrouw met de wezen. Ze woonde achteenvijftig jaar in Nederlands-Indië en Nieuw-Guinea. Ze leidde een eigen zendingsbeweging met ongeveer zestig gemeenten, nadat haar eigen kerkgenootschap moeite had gekregen met een vrouw aan de leiding.

Het begon in een Haags gezin dat al vroeg uit elkaar viel.

EEN MEUBELMAKER, EEN MOEDER EN EEN BROER DIE BRAM HEETTE

Margaretha Adriana Alt werd geboren op 22 augustus 1883 in Den Haag. Thuis heette ze Margot. Ze was de jongste van twee kinderen. Haar vader, Johannes David Alt, was meubelmaker. Haar moeder heette Johanna Margaretha Wigleven.

Begin 1887 gingen haar ouders uit elkaar. Margot was drie. Ongeveer een half jaar later stierf haar moeder aan tuberculose, nog geen dertig jaar oud. Margot en haar broer Bram gingen wonen bij hun grootouders van moederskant. Daar groeiden ook twee neefjes op die hun moeder hadden verloren. Een huis vol kinderen zonder moeder.

Haar grootouders voedden haar christelijk op. Rond haar twaalfde besloot ze zendeling te worden, zo blijkt uit het onderzoek van haar biograaf Cees van der Laan. Ze was toen nog geen bewuste gelovige. Ze kreeg koorzangles aan de Koninklijke Muziek- en Zangschool, maar werd niet toegelaten tot de vervolgopleiding. In 1900 haalde ze een diploma als lerares handwerken aan de Haagsche Kookschool. Rond haar achttiende deed ze belijdenis in de hervormde Grote Kerk in Den Haag. Belijdenis doen betekent in de protestantse kerk dat je als volwassene zelf uitspreekt dat je het geloof van je doop aanneemt. Volgens een artikel in *Vriend van Opwekking* deed ze het vooral om haar grootmoeder een plezier te doen.

In die jaren schreef ze gedichten. De bundel is bewaard gebleven. Ze droeg hem op aan Dirk de Visser Smits, haar jeugdliefde.

KINDERJUFFROUW IN BATAVIA

In 1903 vertrok Margot naar Nederlands-Indië, de kolonie die nu Indonesië heet. Ze ging mee als kinderjuffrouw van een Indisch ge-

zin dat een tijd in Nederland had gewoond. Het artikel in *Vriend van Opwekking* schrijft dat ze dat deed omdat ze er het evangelie wilde brengen. Ze woonde eerst in Batavia, nu Jakarta.

Ze kreeg vrijwel meteen malaria. De ziekte zou haar de rest van haar leven blijven plagen.

Begin 1906 verhuisde ze naar Lawang, een plaats in de bergen van Oost-Java. Daar werkte ze als leerling-verpleegster in een psychiatrische inrichting. Ze haalde er diploma's als algemeen en als psychiatrisch verpleegkundige.

Geloof speelde in die jaren weinig rol in haar leven. Volgens *Vriend van Opwekking* was ze via haar broer Bram in aanraking gekomen met spiritisme, het contact zoeken met de geesten van overledenen. In Lawang zou ze een paar keer aan seances van een collega hebben meegedaan. Na de dood van haar grootmoeder schreef ze een gedicht over het verlies van haar kinderlijk geloof in God. Die details komen uit haar eigen autobiografie, zoals het artikel ze navertelt.

DE NACHT DAT ZE WEER KNIELDE

Rond 1908 liep het vast. Margot kreeg wat toen zenuwklachten heette. Ze was bang gek te worden, juist zij, die dagelijks tussen psychiatrische patiënten werkte. Ze kon niet meer eten en niet meer slapen. Het Vrouwenlexicon spreekt van een geestelijke en psychische crisis.

Hoe die crisis eindigde, vertelde ze later zelf in haar autobiografie. Ze zag haar zonden aan zich voorbijtrekken, schreef ze, als in een film. Ze knielde, voor het eerst in jaren, en bad lang. Daarna viel ze in slaap. Toen ze wakker werd, wist ze dat Jezus haar vergeven had. Zo vertelde ze het. Niemand anders was erbij.

Wat wel vaststaat, is wat ze daarna deed. Ze brak met het spiritisme. Haar levensmotto werd "Jezus alleen". Die twee woorden staan later ook op haar grafsteen.

Heb jij ooit een nacht gehad waarin je niet meer verder wist, en waarin je voor het eerst in lange tijd weer bad? Bij Margot Alt was het de nacht waarin haar leven een richting kreeg.

EEN VERLOVING EN EEN DOOP IN MAART

In 1908 had ze zich verloofd met Dirk de Visser Smits, haar jeugdliefde. Na haar bekering zag ze een probleem: hij deelde haar geloof niet. In februari 1910 verbrak ze de verloving. Ze is nooit getrouwd.

Eind 1908 was ze samen met een collega in de inrichting de sabbat gaan vieren, de rustdag op zaterdag. Die collega was zevendedagsbaptist. De zevendedagsbaptisten zijn een kleine protestantse groep die gelovigen doopt door onderdompeling en de zaterdag als rustdag houdt. Op 12 maart 1910 liet Margot zich door hen dopen. Ze werd lid van de zevendedagsbaptistengemeente in Haarlem, die in Indië zendingswerk steunde.

Ze nam ontslag bij de inrichting. Dat jaar werd ze zendingszuster in Tajoe, aan de noordkust van Midden-Java. Daar lag een armenkolonie, Pangoengsen, ook wel het Toevluchtsoord genoemd. Er woonden ontheemde Javanen, mensen die nergens anders meer terecht konden. Volgens *Vriend van Opwekking* was de kolonie gesticht door Marie Jansz. Andere bronnen heb ik daarvoor niet gevonden.

In 1912 nam Margot haar eerste pleegdochter aan, Annie. Het was een meisje van drie, dat door haar moeder was afgestaan. Margot was zelf drie geweest toen haar eigen gezin uit elkaar viel. De bronnen leggen dat verband niet. Ik leg het ook alleen even naast elkaar.

GAMBANG WALOEH, WAAR NIEMAND CHRISTEN WAS

In 1914 trok ze naar Gambang Waloeh, ook gespeld als Gambang Waluh. Het was een verlaten koffieplantage, een landbouwkolonie die weinig had opgeleverd, in een overwegend islamitische omgeving. Voor het eerst had Margot zelf de leiding.

Ze vertelde de Javanen over Jezus, stichtte een christelijke gemeente en begon een school. Ze nam wezen in huis, en mensen met een verstandelijke beperking voor wie elders geen plaats was. Soms zorgde ze voor een stuk of dertig kinderen tegelijk. Haar tweede pleegdochter kwam hier bij haar, Dora, die ze Zusje noemde. Margot kreeg er zelf een bijnaam: Moes, of Moesje. Zo zou ze de rest van haar leven heten.

Hoe het daar ging, vat de Engelstalige biografie van Van der Laan samen in een opvallende zin. Toen ze in 1914 kwam, was er volgens hem niemand christen. Toen ze vijftien jaar later vertrok, was de hele gemeenschap christelijk geworden. Dat beeld komt van haar biograaf, die haar eigen dagboeken en brieven gebruikte. Een telling van buitenaf ken ik niet.

Ze werkte in een koloniale samenleving. Nederland had het gezag, Javanen werkten op plantages die door Europeanen waren aangelegd. Een Hollandse vrouw met een eigen kolonie en een eigen gemeente was in die wereld iemand met macht, ook al woonde ze tussen de armen. De bronnen vertellen niet hoe de mensen van Gambang Waloeh daar zelf over dachten. Ik had graag hun namen genoemd. Ze zijn in de bronnen die ik kon inzien niet bewaard.

KLANKEN DIE ZE NIET KENDE

In 1921 kwam de pinksterbeweging naar Indië. Twee zendelingen-gezinnen uit een gemeente in Seattle, met de Nederlandse namen Groesbeek en Van Klaveren, begonnen er te werken. Uit hun werk

ontstond de Pinkstergemeente in Nederlandsch-Indië, afgekort PGNI.

Margot zocht al langer. Uit haar dagboek blijkt dat ze in 1911 al verlangde naar wat pinkstergelovigen de doop in de Heilige Geest noemen. Ze bedoelen daarmee een ervaring waarin God Zijn Geest zo krachtig geeft dat iemand bijvoorbeeld in onbekende talen gaat bidden, het zogenoemde spreken in tongen. Ze had erover gelezen in het Nederlandse pinksterblad *Spade Regen*. In 1920 hoorde ze voor het eerst iemand in tongen spreken.

In februari 1922 brak ze met de zevendedagsbaptisten. Ze was opgehouden met het vieren van de sabbat en kon hun leer daarover niet langer delen. Volgens *Vriend van Opwekking* sloot ze zich in 1923 aan bij de pinksterbeweging.

In 1926 ontving ze zelf de Geestesdoop. Waar dat gebeurde, is niet helemaal duidelijk. Een recensie van haar biografie noemt Surabaya. Andere verhalen plaatsen het in Gambang Waloeh. Het Vrouwenlexicon noemt alleen het jaar.

Wat ze beleefde, kennen we uit haar eigen woorden, zoals *Vriend van Opwekking* ze navertelt. Ze merkte dat ze sprak en zong in klanken die ze niet kende. Kort daarna riep ze haar “gezin” bij elkaar, volgens het artikel zesenvestig kinderen, en ook haar gemeente. Ze vertelde hun wat er gebeurd was.

Wat daarna kwam, staat in meer bronnen. Veel mensen in Gambang Waloeh kregen dezelfde ervaring. Volgens het artikel brak er een opwekking uit onder het bergvolk in de omgeving. Een opwekking is een tijd waarin veel mensen tegelijk tot geloof komen of hun geloof opnieuw ontdekken. Hoeveel mensen het waren, noemt geen enkele bron die ik heb gezien.

Begin 1927 nam de PGNI haar aan als evangelist. In 1928 kreeg ze de redactie van het blad *Pinksterkracht*. Ze gaf het een nieuwe naam: *Gouden Schooven*, later gespeld als *Gouden Schoven*. Het blad kreeg ook in Nederland veel lezers. Een jaar later verscheen *Het Volle Licht*, een dagboekje met een Bijbeltekst voor elke dag. In 1930 kwam de eerste versie van *Glorieklokken* uit, een liedbundel die volgens het Vrouwenlexicon de standaardbundel van de Nederlandse pinksterbeweging werd.

Het meisje dat niet verder mocht aan de Haagse zangschool, bepaalde zo wat een hele beweging in Nederland zong.

DERTIG WEZEN OP REIS

In 1929 droeg ze het werk in Gambang Waloeh over. Ze vertrok met ongeveer dertig Javaanse wezen en halfwezen. Waar ze eerst heen ging, verschilt per bron: het Vrouwenlexicon noemt Waroe, het archiefoverzicht noemt Soerabaja, nu Surabaya. De PGNI stelde haar aan als reizend evangelist. Ze trok van gemeente naar gemeente om te preken.

Van 1932 tot 1936 was ze voorganger van de pinkstergemeente in Kediri, in Oost-Java. Een voorganger is de vaste leider van een plaatselijke gemeente. Ze woonde er met haar wezen, en er ontstond een grote gemeente. Het artikel in *Vriend van Opwekking* spreekt van meer dan vierhonderd mensen die in die vier jaar gedoopt werden. Dat getal heb ik nergens anders kunnen controleren.

Haar biografie wijst op een detail dat veel zegt. Moesje doopte zelf geen nieuwe gelovigen. Dat liet ze over aan mannelijke voorgangers. Ze preekte, ze leidde, ze schreef. Maar die ene handeling liet ze aan anderen.

1934: DE BREUK OVER EEN VROUW AAN DE LEIDING

In 1934 kwam het tot een breuk met de PGNI. Volgens het Vrouwenlexicon was een belangrijke reden dat leiders moeite hadden met een vrouw in een leidende rol. Het archiefoverzicht van Van der Laan noemt nog een tweede punt: een verschil over de woorden die bij de doop gebruikt moesten worden.

Ik ken de mensen aan de andere kant van die breuk alleen uit deze samenvattingen, en ik ga er niet over oordelen. Wat vaststaat, is wat Margot daarna deed. In 1935 werd de Vereeniging de Pinksterzending in Nederlandsch-Indië opgericht. Moesje werd voorzitter. In 1936 verhuisde ze terug naar Lawang, de plaats waar ze ooit als verpleegster was begonnen en waar ze tot geloof was gekomen. Daar stichtte ze een nieuwe gemeente en ving ze opnieuw tientallen kinderen op. Volgens haar archief hield ze gemiddeld ongeveer twintig spreekbeurten per maand.

Rond 1940 telde de Pinksterzending ongeveer zestig gemeenten. Dat was ongeveer een derde van het aantal gemeenten van de PGNI. Een vrouw die als leider niet welkom was, leidde nu een beweging van die omvang.

EEN VONNIS VOOR EEN VROUW VAN ZESTIG

In 1942 viel Japan Nederlands-Indië binnen. Europeanen werden in kampen opgesloten. Op 24 augustus 1943, twee dagen na haar zestigste verjaardag, werd ze gearresteerd.

De Japanners veroordeelden haar tot onthoofding. Het vonnis werd niet uitgevoerd. Het archiefoverzicht en *Vriend van Opwekking* noemen haar leeftijd als reden voor de omzetting. Ze kwam terecht in Japanse vrouwenkampen, onder meer Mangkoeboemen in Solo, nu Surakarta. In 1943 schreef ze haar autobiografie.

Na de Japanse capitulatie in 1945 was de oorlog voor haar niet voorbij. Indonesië riep de onafhankelijkheid uit, en Nederland probeerde het gezag terug te krijgen. Margot zat eerst in een kamp van de republikeinen in Lawang. Daarna kwam ze in een opvangkamp in Soerabaja, eerst onder Brits en later onder Nederlands bestuur. Pas in juni 1947 kwam ze vrij.

Ze bleef in Soerabaja wonen. Volgens het Vrouwenlexicon kon ze haar werk voor de Pinksterzending onder het nieuwe bewind niet hervatten. Het archiefoverzicht laat ook iets anders zien: ze bracht er opnieuw een gemeente tot bloei. In december 1949 maakte ze de soevereiniteitsoverdracht mee, het moment waarop Nederland het gezag over Indonesië officieel overdroeg. Ze raadde haar gemeenten aan om zich aan te sluiten bij de Assemblies of God, een internationaal pinksterkerkgenootschap. Een deel ging zelfstandig verder als Gereja Utusan Pantekosta.

OPNIEUW BEGINNEN OP JE ACHTENZESTIGSTE

In 1951 vertrok Margot naar Nederlands-Nieuw-Guinea, het westelijke deel van het eiland dat nog onder Nederland viel. Nu heet dat gebied Papoea, in Indonesië. Ze was zevenenzestig toen het jaar begon en werd dat jaar achtenzestig.

Ze stichtte een nieuwe zendingspost in de omgeving van Manokwari, aan de noordkust. De gemeente groeide volgens haar biografie tot enkele honderden leden. Hoe ze daar leefde en wie haar helpers waren, staat niet in de bronnen die ik kon raadplegen.

Er is uit die jaren, of uit haar Javaanse tijd, één verhaal dat haar biografie volgens een recensent bijzonder maakt. Moesje zou een man hebben bevrijd van een boze macht terwijl hij boven de grond zweefde. Ik noem het omdat het in haar biografie staat. Het is over-

levering. Ik heb er geen onafhankelijke bron voor gevonden, en ik weet niet eens precies waar en wanneer het gebeurd zou zijn.

Ondertussen werd ze in Nederland steeds bekender. Nieuwe uitgaven van *Glorieklokken*, *Het Volle Licht* en *Gouden Schoven* vonden er hun weg naar pinkstergemeenten. Mensen die haar nooit hadden gezien, zongen haar liederen.

NA ACHTENVIJFTIG JAAR TERUG

In 1961 werd de spanning tussen Nederland en Indonesië over Nieuw-Guinea zo groot dat Margot moest vertrekken. Haar gemeente werd overgedragen aan The Evangelical Alliance Mission, een Amerikaanse zendingsorganisatie. Op 23 oktober 1961 kwam ze aan in Nederland. Ze was achtenvijftig jaar weggeweest.

Ze reisde kort door het land en sprak in pinkstergemeenten. Opnamen van zes van haar toespraken uit die maanden zijn bewaard. Johan Maasbach, een bekende Nederlandse pinksterevangelist, had in Arnhem een gemeente begonnen. Hij vroeg haar die te leiden. Ze vestigde zich in Arnhem, en zo ontstond De Pinksterzending Arnhem.

Hoe ver ze daar nog kwam, vertellen de bronnen verschillend. *Vriend van Opwekking* schrijft dat ze stierf voor ze aan het werk kon beginnen. Het archiefoverzicht noemt haar laatste preek, op 18 maart 1962.

Vier dagen later, op 22 maart 1962, overleed ze in Arnhem, onverwacht. Ze was achtenzeventig. Na haar dood verscheen haar levensverhaal onder de titel *Herinneringen*. De gemeente in Arnhem ging verder onder Dick Groeneveld en Hans Sigmond.

TWEE WOORDEN OP EEN STEEN

In 2016 werd in Gambang Waloeh een museum geopend dat haar naam draagt. Datzelfde jaar verscheen een biografie in het Indonesisch. De plantage waar ze in 1914 begon, met wezen en mensen die nergens anders terecht konden, herinnert zich haar nog.

Ik vind het moeilijk om haar leven in één beeld te vangen. Ze was een vrouw die als kind haar moeder verloor en zelf moeder werd van tientallen kinderen die niet de hare waren. Ze liep vast terwijl ze in een psychiatrische inrichting werkte, en vond daar haar geloof. Ze werd in de kerk opzij gezet en leidde daarna zestig gemeenten. Ze kreeg een doodvonnis en begon acht jaar later opnieuw, op een ander eiland.

Misschien denk je dat je te oud bent, of te alleen, of dat je de verkeerde bent voor wat er gedaan moet worden. Moesje Alt was achtenzestig toen ze bij Manokwari begon.

Op haar grafsteen staat geen titel en geen opsomming. Er staan twee woorden, dezelfde die ze als jonge verpleegster in Lawang tot haar motto had gemaakt: "Jezus alleen".

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Den Haag op 22 augustus 1883; scheiding van haar ouders en dood van haar moeder in 1887; opvoeding bij haar grootouders; vertrek naar Indië als kinderjuffrouw in 1903; verpleegstersopleiding in Lawang vanaf 1906; bekering rond 1908; verbroken verloving in 1910; doop bij de zevendedagsbaptisten op 12 maart 1910; werk in Tajoe (1910) en Gambang Waloeh (vanaf 1914), met wezen en gehandicapten; breuk met de zevendedagsbaptisten in 1922; Geestesdoop in 1926; evangelist van de PGNI; *Gouden Schooven*, *Het Volle Licht* en *Glorieklokken*; voorganger in Kediri (1932-1936); breuk met de PGNI in

1934, mede over vrouwelijk leiderschap; oprichting van de Pinksterzending in 1935; arrestatie in 1943 en een doodvonnis dat niet werd uitgevoerd; werk bij Manokwari (1951-1961); terugkeer naar Nederland in 1961; overlijden in Arnhem op 22 maart 1962. Een kanttekening: de bronnen gaan grotendeels terug op het onderzoek van één biograaf, Cees van der Laan, die haar archief beheerde en beschreef.

Alleen uit eigen getuigenis: de jeugdbeslissing om zendeling te worden; het spiritisme en de seances; de crisis en de nacht van haar bekering, met de zonden “als een film” en het ontwaken met de zekerheid van vergeving; de beleving van haar Geestesdoop en het samenroepen van zesenvertig kinderen; de opwekking onder het bergvolk.

Onbevestigd: het getal van meer dan vierhonderd dopelingen in Kediri (alleen een populair artikel); Marie Jansz als stichter van de kolonie in Tajoe (één bron); de plaats van haar Geestesdoop (Surabaya of Gampang Waloeh); haar bestemming in 1929 (Waroe of Soerabaja); de vraag of ze in Arnhem nog als voorganger heeft gewerkt; het verhaal over de bevrijding van een zwevende man (overlevering in haar biografie, zonder plaats of datum); het beeld van een geheel christelijk geworden Gampang Waloeh (alleen haar biograaf).

Duiding: de reden van haar arrestatie en van het doodvonnis is in de geraadpleegde bronnen niet te vinden. Over wat mensen in Gampang Waloeh en Kediri zelf van haar werk vonden, zijn geen stemmen bewaard in de bronnen die ik kon inzien.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Mirjam Hofman, “Alt, Margaretha Adriana”, Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland (Huygens ING)

2. Cees van der Laan, Plaatsingslijst van het archief van Margaretha Adriana Alt, collectie 1217, HDC Protestants Erfgoed, Bibliotheek VU Amsterdam
3. Henk Dik, "Moesje Alt, 50 jaar zendelinge in Nederlands-Indië", Vriend van Opwekking, 25 maart 2022
4. John Lathrop, recensie van Cornelis van der Laan, *Margaretha Adriana Alt: Mother of the Indonesian Pentecostal Mission*, Pneuma Review, 28 januari 2020
5. "De Pinkster Gementee dan Pemunculan Keberagaman di Hindia Belanda, 1921-1942", Journal of Indonesian History (Universitas Airlangga)

Izaak Samuel Kijne: de meester van Miei

Ergens in Nieuw-Guinea, ver van elke concertzaal, zong een koor van jonge Papoea's de Matthäus-Passion van Johann Sebastian Bach. Het lijdensverhaal van Jezus, in muziek die in Leipzig was geschreven, klonk in Nieuw-Guinea. De man die voor het koor stond, had een absoluut gehoor.

Historicus Tom van den Berge, die bij het KITLV in Leiden aan een biografie van deze man werkte, noemt die uitvoering in één adem met wie hij was: een geboren pedagoog, een echte onderwijzer, een uitstekende koordirigent. Waar en wanneer het koor precies zong, vertelt zijn verslag niet. Het staat er kort. Maar het zegt veel over de manier waarop Izaak Samuel Kijne werkte. Hij gaf zijn leerlingen het beste wat hij kende, en hij ging ervan uit dat ze het aankonden.

Vijfendertig jaar lang leidde hij in Nieuw-Guinea onderwijzers op. Honderden Papoea's zaten bij hem in de klas. Uit die klassen kwamen later politici, ambtenaren en voorgangers. Hij schreef een lied dat in Papoea nog altijd gezongen wordt, ook waar het verboden is. Een theologische hogeschool in Jayapura draagt zijn naam. In 2025 vierde de kerk in Papoea dat hij honderd jaar eerder aan zijn werk begon, en de Wereldraad van Kerken stuurde een brief.

In Nederland is hij vrijwel vergeten. Ik vertel zijn verhaal hier, met de gaten die er nog in zitten.

EEN JAARTAL EN EEN PAAR SPOREN

Over de jeugd van Izaak Samuel Kijne weten we weinig. Hij werd geboren op 1 mei 1899 in Vlaardingen, als zoon van Hugorinus Kijne en Maria Fiegee. Dat staat in zijn huwelijksakte en in zijn overlijdensakte.

De familienaam Kijne komt in de negentiende eeuw veel voor in Vlaardingen. Een Johannes Kijne, daar geboren in 1872, studeerde theologie in Amsterdam. Of hij familie van Izaak was, weet ik niet. In 1910 staat een Izaäk S. Kijne ingeschreven in het bevolkingsregister van Nijmegen. Hij was toen een jaar of elf. Het gezin woonde toen dus in Nijmegen. Meer weet ik niet over zijn jeugd.

Ook hoe hij tot geloof kwam en waarom hij zendeling werd, staat in geen enkele bron die ik heb kunnen openen. Misschien geeft de biografie waaraan Tom van den Berge werkte daar ooit antwoord op. Hij vertelt zelf hoe dat project begon. In het najaar van 2013 vroeg een oudere Nederlandse antropoloog, die veel over Nieuw-Guinea had gepubliceerd, het KITLV om een levensbeschrijving van Kijne. Hij bood er zelfs geld voor aan. Van den Berge aarzelde eerst, en begon op 1 maart 2014. Of het boek inmiddels verschenen is, heb ik niet kunnen vaststellen. In Indonesië verscheen in 2016 wel een biografie, geschreven door Hanz Wanma. Tot er meer bekend is, laat ik zijn jeugd open.

Ken jij dat, een leven waarvan je vooral het werk kent en bijna niets van het begin? Bij Kijne is het zo. Zijn verhaal begint pas echt op een eiland voor de kust van Nieuw-Guinea.

MANSINAM, JUNI 1923

In juni 1923 kwam Kijne aan op Mansinam, een klein eiland voor de kust van Manokwari, in het noordwesten van Nieuw-Guinea. Het gebied hoorde toen bij Nederlands-Indië. Tegenwoordig ligt Manokwari in de Indonesische provincie Papua Barat.

Hij kwam namens de Utrechtsche Zendingsvereniging, de UZV. Dat was een protestantse zendingsorganisatie uit Nederland.

Kijne kreeg de leiding over de opleiding voor guru's. Zo heetten de inheemse onderwijzers die in de dorpen lesgeven en vaak ook voorgingen in de kerk. Vóór hem had die school onder leiding gestaan van Van Hasselt, een naam die in de geschiedenis van deze zending vaak terugkomt.

Het was koloniaal onderwijs, en dat moet ik eerlijk zeggen. De Nederlandse overheid had het gezag, en de zending werkte binnen dat kader. Historici wijzen erop dat protestantse en katholieke zendingen het koloniale bestuur vaak hielpen rechtvaardigen. Dezelfde historici wijzen erop dat juist zendelingen ideeën meebrachten waaruit later een eigen Papoea-bewustzijn groeide. Bij Kijne zie je allebei.

“OM ZELFSTANDIG TE LEVEN”

Kijne had een uitgesproken mening over wat zijn leerlingen nodig hadden. Een Indonesisch onderzoeksartikel, dat zich baseert op het werk van de Papoea-historicus Albert Rumbekwan, geeft zijn standpunt weer: Papoea-kinderen moesten vooral worden opgevoed om zelfstandig te leven. Hij gaf de voorkeur aan onderwijzers uit Papoea zelf boven onderwijzers die van elders kwamen.

Er werkten in Nieuw-Guinea ook onderwijzers van buiten Papoea. Kijne wilde dat Papoea's hun eigen mensen zouden onderwijzen, in hun eigen dorpen.

Een ander Indonesisch artikel, op de nieuwssite Tirto, haalt een zin van hem aan over zijn leerlingen: "Anak-anak Papua rajin bekerja." Papoea-kinderen werken hard, en ze kunnen werken voor hun eigen land en hun eigen volk. Wanneer hij dat zei, staat er niet bij. Het past wel bij alles wat verder over hem verteld wordt.

VERHUIZING NAAR DE HEUVEL

Na ongeveer twee jaar nam Kijne een besluit. Hij verhuisde zijn school, met al zijn leerlingen, naar Mieï. Dat dorp ligt op het schiereiland Wandammen, aan de Geelvinkbaai, die nu Teluk Cenderawasih heet. Het gebied valt tegenwoordig onder het regentschap Teluk Wondama.

Volgens het Indonesische onderzoeksartikel gebeurde dat in oktober 1925. De school kwam aan de voet van een heuvel te liggen die Aitumieri heet. Indonesische bronnen noemen als datum 25 oktober 1925. Een andere bron noemt 26 oktober. Over het jaar en de plaats zijn alle bronnen het eens.

In Papoea wordt die dag gezien als het begin van iets nieuws. Een artikel van de Indonesische politie uit 2023 spreekt van de eerste formele school op de heuvel van Aitumieri en van een nieuw tijdperk voor de Papoea's. Het regentschap Teluk Wondama heeft de plek voorgedragen als nationaal erfgoed en er geldt in gestoken om haar te herstellen. In juli 2025 werd zelfs in Jakarta een festival gehouden onder de titel "honderd jaar beschaving van Papoea". Het hoofd van het regentschap Teluk Wondama, Elysa Auri, noemde het gebied daar een plek van bezinning en herleving voor de Papoea-cultuur.

Het woord beschaving schuurt een beetje in Nederlandse oren. Het doet denken aan de koloniale gedachte dat Europeanen beschaving kwamen brengen. In Papoea wordt het woord anders gebruikt. Daar staat het voor lezen en schrijven, voor onderwijs, voor het moment waarop Papoea's zelf leraar werden.

DE STEEN VAN AITUMIERI

Bij de heuvel van Aitumieri ligt een steen. Die heet nu de batu peradaban, de steen van de beschaving. Volgens de Indonesische overlevering stond Kijne op die steen als hij les gaf, nadacht of voorging in gebed, met zijn leerlingen om hem heen.

Op die steen zou hij op 26 oktober 1925 een zin hebben uitgesproken die in Papoea veel geciteerd wordt. Hij zou gezegd hebben dat hij op deze steen de beschaving van het Papoea-volk legde. En hij zou eraan toegevoegd hebben dat er later mensen zouden komen met meer kennis en wijsheid om dit volk te leiden, maar dat het Papoea-volk zelf zou opstaan en zichzelf zou leiden.

Veel Papoea's zien in die woorden een profetie, een vooruitzegging over de toekomst van hun volk. Ik wil eerlijk zijn over waar dit verhaal vandaan komt. Ik heb het alleen gevonden in Indonesische publicaties van de laatste jaren, zoals het artikel op Tirta. Dat artikel verwijst naar een Indonesische biografie van Kijne door Hanz Wanma, uit 2016. Een Nederlandse bron uit 1925, een brief of een zendingsverslag waarin Kijne deze woorden opschrijft, heb ik niet gevonden. Ook de Nederlandse historici van het KITLV noemen de uitspraak niet.

Het kan goed zijn dat hij zoiets gezegd heeft. Het past bij wat hij over zelfstandigheid dacht. Maar wat hij precies zei, en of hij het als profetie bedoelde, weten we niet. Het is een verhaal dat in Papoea

van generatie op generatie is doorgegeven en dat in onze tijd een grote politieke lading heeft gekregen.

Hoe ga jij om met een woord dat anderen een profetie noemen? Ik vind het eerlijk om het verhaal te laten staan, en er tegelijk bij te zeggen wat we wel en niet weten.

EEN LIED VOOR HET LAND

In het Indonesisch schreef Kijne een lied. Het begint met de woorden *Hai tanahku Papua*: o mijn land Papoea. Die eerste regel werd ook de titel.

Wanneer hij het schreef, is niet helemaal duidelijk. Tom van den Berge noemt in zijn blog voor het KITLV het jaar 1925, het jaar van de verhuizing naar Mieï. Andere bronnen spreken van de jaren dertig. Het Tirto-artikel vermeldt dat het gedicht verscheen in een bundel met de naam *Seruling Emas*, de gouden fluit. Kijne schreef volgens hetzelfde artikel ook een verhaal, *Kota Emas*, de gouden stad.

Het lied bezingt het land zelf. Tirto noemt het een geestelijk lied. Lang voordat iemand het een volkslied noemde, was het een lied van de zendingsschool.

NA DE OORLOG

Over de jaren van de Tweede Wereldoorlog in het leven van Kijne heb ik geen betrouwbare gegevens gevonden. In 1942 viel Japan Nieuw-Guinea binnen. Wat dat voor Kijne betekende, laat ik open.

Op 15 februari 1933 was hij in Arnhem getrouwd. Dat blijkt uit de huwelijksakte in het Gelders Archief. Zijn vrouw heette Johanna Regina Uittenbogaard. Ze was vijftientwintig, geboren in Arnhem, en haar vader was hoofd van een school.

Na de oorlog keerde Kijne terug naar Nieuw-Guinea. Het Indonesische onderzoeksartikel noemt hem samen met zendingscollega's Johannes Eygendaal en F.C. Kamma bij de wederopbouw van het zendingswerk. Hetzelfde artikel noemt hem leider van de zending in de jaren rond 1948 tot 1953, maar die passage is niet helemaal duidelijk.

Ondertussen veranderde de wereld om hem heen. In 1945 riep Indonesië de onafhankelijkheid uit. Na een paar jaar strijd droeg Nederland in 1949 het grootste deel van Nederlands-Indië over. Nieuw-Guinea bleef buiten die overdracht en bleef onder Nederlands bestuur.

EEN MAN MET EEN MENING

Kijne was geen man die zich buiten de politiek hield. Volgens het KITLV was hij na de oorlog eerst voorstander van opname van Nieuw-Guinea in de Verenigde Staten van Indonesië, de federale staat die toen werd opgezet. Toen president Soekarno in 1950 van Indonesië een eenheidsstaat maakte, veranderde hij van gedachten. Vanaf dat moment wilde hij dat Nieuw-Guinea zich onder Nederlands bestuur verder zou ontwikkelen.

Je kunt daar verschillend over denken. Wie Papoea-onafhankelijkheid belangrijk vindt, ziet in hem een vroege bondgenoot. Wie de eenheid van Indonesië belangrijk vindt, ziet in hem een Nederlander die de koloniale tijd wilde rekken. Ik kies hier geen kant. Ik stel vast dat hij zijn mening veranderde toen de omstandigheden veranderden, en dat hij steeds dacht vanuit de mensen die hij had opgeleid.

Die mensen werden belangrijk. Het KITLV schrijft dat zijn leerlingen de politici en bestuurders werden die het debat over de toekomst van Papoea bepaalden. Van den Berge spreekt van een zelf-

bewuste elite. Hun namen staan niet in de bronnen die ik voor dit hoofdstuk heb kunnen lezen. Dat vind ik jammer, want het verhaal van Kijne is ook hun verhaal.

In 1954 werd in Hollandia, nu Jayapura, een theologische school opgericht die zijn naam draagt: de Sekolah Tinggi Teologi "I.S. Kijne". Ze hoort bij de Evangelische Christelijke Kerk in Tanah Papua, de GKI, de protestantse kerk die uit het werk van de zending groeide.

OKTOBER 1961

In oktober 1961 kwam het lied van Kijne op een plek terecht waar hij het waarschijnlijk nooit voor bedoeld had. De Nieuw-Guinea Raad, de volksvertegenwoordiging van het gebied, koos samen met een nationaal comité een vlag, de Morgenster, en een volkslied. Dat volkslied werd *Hai Tanahku Papua*. Volgens Wikipedia erkende de Nederlandse regering vlag en lied in november 1961, met ingang van 1 december.

Lang duurde het niet. In 1963 kwam het gebied onder Indonesisch bestuur. Het lied verdween uit het officiële gebruik. Het werd een symbool van wie streven naar een onafhankelijk Papoea, ook van de Organisasi Papua Merdeka, de Vrije Papoea Beweging. De Indonesische overheid verbiedt het gebruik ervan in de provincie.

Hier wil ik voorzichtig zijn. Over de politieke toekomst van Papoea wordt tot vandaag gestreden. Er zijn mensen die het lied zingen als gebed voor hun land, en mensen die het zien als een bedreiging voor de eenheid van hun land. Kijne schreef het voor zijn leerlingen. Wat er daarna mee gebeurde, lag buiten zijn macht.

TERUG NAAR OEGSTGEEST

Al in 1958 was Kijne naar Nederland teruggekeerd. Hij deed dat volgens Tom van den Berge tegen zijn zin. Na vijfendertig jaar liet hij het land achter waar hij zijn leven aan had gegeven.

Hij ging wonen in Oegstgeest, bij Leiden. Aan de protestantse zendingshogeschool daar doceerde Kijne etnosociologie, de studie van volken en hun samenlevingen. Hij bleef er tot 1969.

In dat jaar vond in Papoea de zogenoemde Act of Free Choice plaats, in het Indonesisch Pepera. Onder toezicht van de Verenigde Naties stemden 1.025 stamhoofden. Ze stemden unaniem voor aansluiting bij Indonesië. Die stemming is tot vandaag omstreden. Critici, onder wie Van den Berge in zijn blog, noemen haar een schijnvertoning. Voor Indonesië is de uitslag de grondslag van zijn gezag over het gebied.

Volgens het Tirto-artikel sprak Kijne in 1970 met zijn vrouw over wat er gebeurd was, en zou hij de stemming spottend de *Act of No Choice* hebben genoemd. Die uitdrukking werd door critici veel gebruikt. Of Kijne haar zelf gebruikte, kan ik niet nagaan. Ik heb het alleen in die ene bron gevonden.

MAART 1970

Op 12 maart 1970 overleed Izaak Samuel Kijne. Zijn overlijden werd ingeschreven in Leiden. Hij was zeventig jaar.

Tom van den Berge schrijft dat hij stierf in verdriet. Het land waarvoor hij vijfendertig jaar had gewerkt, was een paar maanden eerder definitief bij Indonesië gekomen. Wat hij precies voelde, weten we niet. Ik ken alleen dat ene woord uit het blog van zijn biografie.

In Nederland werd hij vergeten. In Papoea gebeurde het omgekeerde. Daar worden kinderen nog naar hem vernoemd, schrijft

Van den Berge. Zijn naam staat op de gevel van een hogeschool. Bij Aitumieri ligt de steen waar hij volgens de overlevering op stond.

HONDERD JAAR LATER

In oktober 2025 vierde de GKI in Tanah Papua dat Kijne honderd jaar eerder aan zijn bediening begon. De Wereldraad van Kerken kon er niet bij zijn, maar stuurde een brief. Algemeen secretaris Jerry Pillay schreef aan de synode in Jayapura dat de betekenis van Kijne groot was. Hij noemde hem een voorvader voor geloof, democratie, gemeenschapsofbouw en gerechtigheid. Hij schreef dat Kijne zich met de Papoea's had verbonden en van hen had geleerd, en dat hij dat duur had moeten betalen.

Het is een warme brief, en hij is ook politiek. Pillay verbindt de nalatenschap van Kijne met de mensenrechten in Papoea en met de zorg voor het oerwoud. Daar mag ieder het zijne van vinden. Opvallend vind ik vooral dat een grote kerk haar geschiedenis laat beginnen bij een onderwijzer met een klas vol leerlingen op een heuvel.

Ik denk aan het koor dat Bach zong. Aan de leerlingen van Mansinam en Mieï die later zelf voor een klas stonden. Ze leerden lezen en schrijven, ze leerden het lijdensverhaal zingen, en ze leerden een lied over hun eigen land.

Ergens in Papoea zet vandaag een onderwijzer een klas aan het zingen. Misschien kent hij de naam Kijne niet eens.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboren op 1 mei 1899 in Vlaardingen (huwelijksakte 1933, overlijdensakte 1970); aankomst in Nieuw-Guinea in 1923 op Mansinam namens de Utrechtsche Zendingsvereniging; leiding over de opleiding voor guru's; verhuizing van de school naar Mieï bij de heuvel Aitumieri

in 1925; het schrijven van *Hai Tanahku Papua*; de keuze van het lied als volkslied door de Nieuw-Guinea Raad in 1961 en het latere verbod in Indonesië; zijn invloed op een generatie Papoea-bestuurders; de theologische hogeschool in Jayapura met zijn naam; terugkeer naar Nederland in 1958; overlijden in 1970 (volgens de akte op 12 maart, ingeschreven in Leiden); de herdenking door de GKI en de Wereldraad van Kerken in 2025. Het huwelijk in Arnhem op 15 februari 1933 en de inschrijving in Nijmegen in 1910 staan in archiefregisters.

Alleen uit één bron: de uitvoering van de Matthäus-Passion en zijn absolute gehoor (KITLV-blog); zijn politieke standpunten na 1945 (KITLV); de aankomst in juni 1923, de naam van zijn vrouw, de bundel *Seruling Emas* en het verhaal *Kota Emas* (Tirto); de terugkeer met Eygendaal en Kamma en zijn leiderschap van de zending na de oorlog (Indonesisch onderzoeksartikel); het onderwijs in Oegstgeest tot 1969 en dat hij in verdriet stierf (KITLV-blog).

Onbevestigd: de uitspraak op de steen van Aitumieri, die in Papoea als profetie geldt maar alleen in recente Indonesische bronnen staat; de exacte dag van de verhuizing (25 of 26 oktober 1925); het jaar waarin hij *Hai Tanahku Papua* schreef (1925 of de jaren dertig); zijn uitspraak over de Act of No Choice in 1970.

Duiding: de politieke toekomst van Papoea is tot vandaag omstreken. Dit hoofdstuk beschrijft hoe het lied en de nalatenschap van Kijne daarin een rol kregen, zonder een oordeel te geven over die kwestie.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. KITLV, “Isaak Samuel Kijne in New Guinea” (onderzoeksproject Tom van den Berge)

2. Tom van den Berge, “‘Oh my land Papua’”, KITLV-blog, 13 juli 2015
3. Wereldraad van Kerken, “WCC commemorates 100th anniversary of Dominee Izaak Samuel Kijne’s ministry”, 4 november 2025
4. Wereldraad van Kerken, brief van Jerry Pillay aan de synode van de GKI di Tanah Papua, oktober 2025 (pdf)
5. Tirto.id, artikel over I.S. Kijne en de steen van Aitumieri
6. Indonesisch onderzoeksartikel over de geschiedenis van het onderwijs in Papoea (Prosiding Universitas PGRI Palembang, pdf)
7. INP Polri, “Wondama Bay seeks heritage status for Aitumeiri site”, 6 november 2023
8. Republika, “Festival Teluk Wondama merayakan 100 tahun peradaban Papua”, 24 juli 2025
9. Wikipedia, “Hai Tanahku Papua”
10. Modern Ghana, “Untold story about West Papua national anthem”, 25 oktober 2018
11. Wikipedia, “Evangelical Christian Church of the Land of Papua”
12. Open Archieven, archiefvermeldingen van Izaäk Samuel Kijne (huwelijk Arnhem 1933, overlijden Leiden 1970, Nijmegen 1910)
13. Album Academicum Universiteit van Amsterdam, Johannes Kijne (1872-1938)

Nawoord

Acht levens, van Rotterdam in 1606 tot Leiden in 1970. Een dominee die in Sinkan hielp een alfabet te maken. Een weduwnaar die op zijn veertigste naar de Molukken ging en daar een eigen schoener kreeg. Een wever uit Tilburg die bleef bij de melaatsen. Een schoolmeester die vijf mensen doopte en daarna jaren wachtte. Een fabrieksmeisje uit Ossendrecht dat in China bleef bij de weeskinderen. Een vrouw met een boekhandel in Solo. Moesje met de wezen. Een meester die zijn leerlingen Bach leerde zingen.

Ze verschillen enorm. De VOC-predikant en de redemptorist, de doopsgezinde en de pinkstervrouw, ze hadden elk hun eigen kerk en hun eigen woorden. Wat ze delen, is dat ze vertrokken naar een plek die voor hen het uiterste van de aarde was, en dat de meesten van hen daar zijn gebleven.

Ik heb geprobeerd eerlijk te zijn. Over de macht die met hen mee-reisde. Over de getallen die uit hun eigen verslagen komen. Over de gaten in wat we weten. Bij een paar van deze mensen is er weinig over: een geboorteakte, een recensie, een graf. Ook dat heb ik zo laten staan. Je kunt nu zelf nagaan waar je op bouwt. De bronnen staan bij elk hoofdstuk.

Wat me bij het schrijven het meest raakte, waren de namen die ontbreken. De vijf dopelingen van Pieter Jansz. De meeste helpers van Joseph Kam. De kinderen in het weeshuis van Taiyuan. De leerlingen van Miei. Zij droegen het verder toen de zendeling er niet meer was. De meeste van hun namen staan in geen enkel boek dat ik kon vinden, maar God kent ze.

Er zijn nog veel meer Nederlandse zendelingen over wie een hoofdstuk geschreven kan worden. Misschien komt er een uit jouw dorp, of staat er een brief van een van hen in een oude kerkkist.

En u zult Mijn getuigen zijn, zowel in Jeruzalem als in heel Judea en Samaria en tot aan het uiterste van de aarde. (Handelingen 1:8)